

УРБАНИ, ПРИВРЕДНИ И ВОЈНО-УПРАВНИ РАСТ МОСТАРА (1450-1700)

БОГУМИЛ ХРАБАК

I. НАСТАНАК ГРАДА И ЊЕГОВА ПОЗИЦИЈА У ВОЈНОМ И УПРАВНОМ ПОГЛЕДУ

Према мишљењу историчара Босне који се баве старијом прошлочију, Мостар није средњовековно насеље, него се развио у условима урбанизације настале доласком Османлија.¹ У делу равенског географа налази се, међутим, помен једног бурга „Umone“ (Hum-*id est Musaro*).² По Мавру Орбинију, 40-их година XV века Мостар је подигао гост Радивој, мајордом херцега Стјепана Косаче (1440).³ У повељи Алфонса V (1454) помиње се као „civitas pontis terre cum castris pertinentiis suis“.⁴ Уз мост преко Неретве постојала су два каштела, са сваке стране по један.⁵ Мостар је ушао у склоп Османлијског царства у другој половини 60-их година XV столећа, после турског заузета Фоче (1466), вероватно 1468, кад су Турци освојили град Благај, југоисточно од Мостара, али не на Неретви.⁶ Турски назив за Мостар, бар у прво време, био је Копрухисар.⁷ Приликом отоманског пописа освојених подручја у некадашњој Босни (1468-69) Мостар је забележен као трг са само 19 кућа, дакле као локални, ссоски трг.⁸

1 Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 115.

2 C. Peez, *Mosar und sein Culturkreis*, Leipzig 1891, 223.

3 М. Орбини, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 181-2; P. Lucari, *Copioso ristretto degli Annali di Ragusa*, Ragusa 1605, 97; В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 501. – Упор.: Хисторијски архив Дубровника (у даљем тексту: HAD), Lett. Lev. XV, 128.

4 К. Јиречек, *Тријечки аптареви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека, књ. I, Београд 1959, 293-4; М. Ј. Динић, *Земље херцега св. Саве*, Глас СКА 182, Београд 1940, 231, 232; В. Ђоровић, *Мостар и његова православна ошиљница*, Београд 1933, 1-2.

5 C. Peez, *Mosar*, 224.

6 M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, I deo, Sarajevo 1912, 36; HAD, Cons. rog. XX, 153, 162 (Благај); М. Динић, и.д., 182. – Априла 1467. кадија је већ седео у Требињу; тада је главни град Херцеговине била Фоча.

7 Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine, priredio A. Aličić, Sarajevo 1985, 601.

8 И. Шабанović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 127, 141, 142. О дотаташњем значају Благаја вид.: P. Andelić, *Ritce i Blagoj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku*, Херцеговина и Mostar 1981, 41-71.

У мостарској нахији велики део терена (по попису Херцеговине 1477) налазио се у рукама хришћанских господара. То су били: Радивој, Радибрат, Радоје Неспинођу, војвода Владимир, неки Странопутић, кнез Херак, Вукосав Калиманов, војвода Петар. Добар део ових држалаца села били су влашке старешине. Пуста села у оближњој нахији Дубрави такође су преузели власници. Мостарска тврђава имала је посаднике који су, као и њихов заповедник – диздар, имали у поседу винограде као мулькове, које су обично куповали, плаћајући, према закону за мусимане, по пет акчи за сваки дунум. Диздар је у свом власништву имао и млин, за који је био задужен са 45 акчи годишње, што значи да је био велик, јер су мали млинови плаћали само једну акчу.⁹

Херцеговачки санџак настао је нешто раније, између маја 1469. и фебруара 1470. године, са седиштем у Фочи и са Хамза-бегом као првим познатим намесником. Мостар је припадао вилајету Херсек.¹⁰ Године 1474. седео је у граду субаша, најнижи управни руководилац, а 1475-и 1476. године војвода, забележен као Балъин.¹¹ Мостарски војвода побирао је султанов харач и од Польчана, који су молили Венецију да посредује како би војвода према њима пријатељски поступао, тежећи да остану у границама млетачке Далмације; Синђорија је војводи поново (17. априла 1480) сугеријала да упути поруку суседним субашама да не узнемирају приморске крајеве.¹² Мостар је последње две десетине XV века представљао главни турски гарнизон за напад према Јадрану. Лака османлијска коњица стизала је за неколико дана из Мостара до Сплита и Шибеника.¹³ Фебруара 1490. у Мостару је боравио санџак-бег Мустафа-бег, коме је из дубровачке луке Слано послато на дар, а свакако на његов захтев, 80 стара јечма.¹⁴ Помен првог Дубровчанина у Мостару указивао би да је Мостар од својих почетака био и мали трг за робље. Ивко Рајановић изјавио је (11. јануара 1475) хахо има две године како је у Мостару из турских уза ослободио једну девојчицу из Хрватске која је имала свега три године, и то за свега четири дуката; куповина је обављена новцем Вукаса Вукотића, и у његово име.¹⁵

Мостар се све више афирмишао као резервна резиденција херцеговачког санџак-бега. И даље су мостарске војводе слале Дубровачкој Републици дарове, не заборављајући и Џилимчиће, изгледа први урбани производ насеља, вредни просечно два до три дуката.¹⁶ Априла 1503. војвода је

9. Poimenični popis, 602-3; вид. и: 438-9, 82, 91. – Вид. и: N. Filipović, *Излази израчунача timarskog sistema u Hercegovini*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH XII, Sarajevo 1974, 164., 165.

10. Č. Trubelka, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, Sarajevo 1911, 178; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 208.

11. НАД, Cons. rog. XXIII, 159; Cons. min. XX, 105 (11. X 1476); И. Божић, *Херцеговачки санџак-бег Ajaz*, Зборник Филозофског факултета I, Београд 1948, 67.

12. Archivio di Stato, Venezia (у даљем тексту: ASV), Senato I (secreta), Deliberazioni XXX, 11'; Н. Šabanović, и.д., 46 и 136, 191.

13. Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI-XVIII вијеку*, Београд 1970, 16, 18.

14. НАД, Cons. rog. XXVI, 79' од 13. II 1490. – Маја 1492. благајски диздар је поклонио Дубровачкој Републици два каменчића у туркину боји и неке ћилиме, за што је у узларју његов син примио 22 дуката (Cons. rog. XXVI, 260').

15. НАД, Div. not. LVIII, 166.' – О тргу робља: НАД, Cons. min. XLIV, 63' од 14. VII 1544. – Вид. и: Н. Kreševljaković, *Esnafi i obri u Bosni i Hercegovini (1463-1878)*, Zbornik za narodni život i običaje, knj. 35, Zagreb 1951 (у даљем тексту: Kreševljaković, *Esnafi-M*).

16. НАД, Cons. rog. XXIV, 206' (27. X 1483), 215 (10. I 1489), 242' (27. IV 1484), 278' (20. XI 1484); XXV, 75 (14. XII 1485).

посетио град св. Влаха, а војвода Хасан је са поклоном послао једног правоверника, муслимана. И нека приватна лица из редова првих мостарских муслемана покланjали су дубровачкој општини Ћицемчиће.¹⁷ У то време Мостар још није имао кадију, него се у Мостару, бар у контакту са Дубровчанима и житељима Херцег-Новог среће кадија Дрине (из Фоче); он је, примереш, оверио неки записник истраге (тефтиш) за Порту у вези са извесцима два коња и са једним фамулумом.¹⁸ У Мостару је претресан и случај настао плачкашком нападом Мостарца према дубровачким селцима око Особљаве (на Пељешцу).¹⁹ У Мостару је (1508) обављен и откуп неких дубровачких подазника ухваћених у области Скадра, којом приликом је морало бити дато 13 дуката војводи. Преко Дубровчана требало је обавити и исплату кнезу Крбавске Петру за ослобођење једног кнезевог човека код Шибеника.²⁰ Ти подаци такође потврђују да је Мостар првих година XVI века и даље одржавао пижашу сужања, и да су, можда, откупнице, као у случају Банјалуке, доприонеле известицијама у изградњу насеља.

Његовиново видјење прошлости Мостара било је да је „град с почетка био углавном војнички“.²¹ Августа 1522. и фебруара 1523. херцеговачки санџак-бег налазио се у Мостару, где су имали да га посете дубровачки поклисари који су са харачем одлазили у Цариград.²² Априла 1522. у Дубровнику је први пут нотирао кадија мостарски, који је дошао да посети варош под Срђем, доносићи на дар незабилазне Ћицемчиће.²³ Тада су у херцеговачком санџаку устоличене још три кадије. У првој десетини јула 1530. на територији Сплита затечена су шесторица Турака, потчињених херцеговачком крајишнику, како су спроводили неку жену која је викала и која је неколико часова пошто су је дуждеви људи ослободили ропства умрла, јер су је Турци загушили, прекривајући јој главу. Наредног месеца 6000 пешака и 4000 коња изиста истога санџак-бега стигли су под Клис, чекајући долазак свога команданта, херцеговачког намесника. Овај је одмах писао сплитском кнезу, који је био вољан да у Солину подигне утврђење, да исече штетити млетачко подручје.²⁴ Годину дана раније у султановом походу из Беч (1529) херцеговачке трупе су у табору око Беча биле смештене пред Шпоргезигелом; аустријски извори су херцеговачког санџак-бега означили као пашу од Мостара.²⁵ Лашванска хроника спомиње мостарског пашу и под Јајцем 1525. године, што је потврдило и бранилији Јајна Крето Франкопан.²⁶ Петога октобра 1528. године, пошто су Турци два-три дана пустошили крај око горње Купе, дошло је до боја испод града Белаја (између речица Мрежнице и Коране, недалеко од Новограда); после двочасовног окршаја, пред смрканje, Турци су били натерани у бекство, оста-

17. HAD, Cons. reg. XXIX, 130 (29. IV 1503); XXX, 265 (1505); XXXII, 102-2; K. Jireček, Archiv für slavische Philologie XXI, Wien 1899, 403, 408.

18. HAD, Cons. min. XXVIII, 101' од 17. XII 1504.

19. HAD, Lett. Lev. XIX, 67' од 19. II 1505.

20. HAD, Deb. not. LXVI, 163 од 1. IX 1508.

21. В. Ђоровић, Мостар, 17.

22. HAD, Cons. reg. XXX, 248 (16. VIII 1522); XXXVII, 24 (20. II 1523); Lett. Lev. XI, 196.

23. HAD, Lett. Lev. XIX, 203-4; Cons. reg. XXXVIII, 96 (27. II 1526); H. Šabanović, и.д., 188 (без ближе године); Cons. reg. XXXVI, 196 (24. IV 1522). – Марино Санудо (Marino Sanuto – у даљем тексту: MSD – помоћни кадију 10. II 1526 (MSD XLII, 894, 35).

24. Starine JAZU XVI, 169 (2. VIII 1530; M. Санудо), 170 (19. VIII 1530).

25. С. Рад, Мостар, 224.

26. Ј. Јеленић, Једићник Николе Лут涓ина, Sarajevo 1916, 48 (24. VI 1525).

вијавши на бојном пољу 700 мртвих и рањених, међу којима више санџак-бегова и војвода, па и мостарског пашу.²⁷

Највише података, пре свега дубровачких, има за 1522. и 1523. годину, кад је херцеговачки санџак-бег почeo да сталније борави у Мостару. Средином маја 1522. крајишник је сакупљао војску из Херцеговине, те су Новљани морали на путу за Мостар прећи преко Конавала и посебно преко села Мрцина. Првих дана јула санџак-бег је из Мостара долазио у Нови, те га је при пролазу кроз Конавле имао поздравити одабрани посланик. Последњих дана те године Мехмед-бег крајишник послao је Дубровачкој Републици свог капишибашу са даром од 300 оваца и 25 телади (што је продато за 90 дуката); био је то први поклон од како је дошао на управу у Херцеговину; уздарјо-је износило 180 дуката, док је капишибаша за свој поклон (узде, вредне два дуката) добио чак 50 дуката.²⁸ Фебруара и марта 1523. боравио је Мехмед-бег у Мостару. На његов захтев требало му је понудити смањени број од 15 барки које би из Неретве пренеле дрво у заузети Скрадин. Мехмед-бегова породица волела је добар залогај, те су му Дубровчани послали кавијара, рибе у желатину и вина малvasије; количина дара у натури морала је бити знатнија, јер је транзитни трошак изнесо 22 дуката.²⁹ Мехмед-бег Алибеговић из познате породице Михалбеговића, био је ожењен једном кћерком Ахмед-паше Херцеговића и султанове кћерке; тако угледној санџак-беговици слати су (октобра 1523) посебни, богати дарови.³⁰ Маја 1523. крајишник је био у Габели, а крајем новембра требало је да прође кроз Конавле, али је променио маршруту и отишао је у Фочу, не отказавши пролаз за Херцег-Нови.³¹ На пролаз Турака кроз Конавле и на њихов пљачкашки боравак у конавоским селима дубровачки сенатори су били нарочито осетљиви, јер су претензије Мостараца, управо за време Мехмед-бегове управе на Конавле, биле нескривене.³²

У борбама у Далмацији 1514. године учествовали су и мартолоси из Мостара.³³

Тридесетих година XVI века херцеговачки санџак-бег је такође често боравио у Мостару, посебно 1537. и 1538. године.³⁴ Почетком 1538. људи дубровачке владе су чак трипут путовали крајишнику у Мостар.³⁵ Крајем 1536. терзија Михаило Радивојев спровео је из Дубровника неке коње кадији у Мостар. Прве недеље јула мостарски кадија је посетио Дубровник.³⁶ Херцеговачки санџак-бег (понекад називан и „sanzacho del Ponte“) је и 30-их година доказивао своју вредност на бојном пољу. У провали у Хрватску, код Мутница (априла 1530), поред босанског паше и пет

27 V. Klačić, *Povijest Hrvata*, knj. V, Zagreb 1973, 109.

28 HAD, Cons. rog. XXXVI, 203 (13. V 1522), 25 (3. VII 1522), 287 (30. XII 1522).

29 HAD, Cons. rog. XXXVII, 28 (2. III 1523), 29' (1523); Lett. Lev. XIX, 207.

30 B. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979, 216.

31 HAD, Cons. rog. XXXVII, 59' (21. V 1523), 123' (28. XI 1523).

32 HAD, Lett. Lev. XIX, 221-1' (8. XII 1523); К. Јиречек, *Наслојање старијих Дубровчана око рачићема Јрамиће*, Зборник I, 314.

33 M. Васић, *Мартолоси у југословенским земљама под турском владавином*, Сарајево 1967, 83.

34 HAD, Cons. rog. XLIII, 172' (7. VII 1537); XLIV, 15' (9. III 1538).

35 HAD, Cons. min. XXXVIII, 133-3' od 24. II 1538.

36 HAD, Cons. rog. XLIII, 172' (7. VII 1537), 82 (12. I 1537).

других великомодостојника суделовао је и наша из Мостара.³⁷ Са босанским санџак-бегом и двојицом других колега, крајишик је пошао у султанов логор пролазни дуж Славоније (1532); Саву су прешли код Кобаша, а водили су 15.000 бораца, од којих је 4000 било коњаника и пешака који су ишли испред главне колоне. Мостарски намесник није при овој инсурвији у Хрватску није имао среће: био је потучен и једва је изнекао живу главу, бежечи са пратњом од сто атија. Марта 1533, заједно са босанским и још јединим санџак-бегом, херцеговачки санџак-бег је кренуо да угуши устанак хришћана у Химари, на крајњем југу Албаније, водећи, са осталим, ордију од 30.000 људи, од којих је трећина била изоружана пушкама.³⁸

Четрдесетих година херцеговачки санџак-бег је такође недељама боравио у Мостару (1540, 1542, 1548, 1549).³⁹ Крајишик ћехаја био је Шемси, Мостарци, чији је пуномоћник Мустафа, ћехаја над азапима (поморском пешадијом, која је своју команду, можда, имала у Мостару) тужио неког Јову Грка, захтевајући да плати 80 перперера за харизеју коју му је дао Шемси.⁴⁰ И дубровачки поданици из Сланог водили су спор у Мостару, и то, по одлуци дубровачке владе, преко поклисара који је био дужан да из Неретве оде у Мостар због убиства учиненог у Неретви.⁴¹ Мостарски кадија био је значајна личност у Херцеговини, те га је дубровачко Мало веће више пута даривало.⁴² У једном случају требало је избавити неког дубровачког дечака продатог од Нојзана; кад договор није успео са херцеговским кадијом, ствар је вљало решавати у Мостару, где је младић одведен,⁴³ можда на познату пијацу робља.

У седмој деценији забележен је свиух у Мостару, који је оболео, те је за његово лечење, на захтев санџак-бега, из Дубровника експедован хирург Абрахам.⁴⁴ Евиух је припадао пашином харему у Мостару, где је крајишик већ стално станововао. О Махмуту субаши и осталима из његовог круга чуло се и на султановом прагу, па је Порта заповедила бегу од Херцеговине и кадијама у Мостару и Невесину да таквим појединцима онемогуће излазак пред суд и додирајање сиротињи.⁴⁵ Базарбаша из Мостара био је надлежан (1578) да наплаћује дажбине у Неретви. За Корчуланина Марка Зага 5000 сребрених акчи платио је Михо Л. Паоковић из Стона, о чему је невесински кадија начинио хуџет који је дат Миху; пошто није имао тај хуџет, Марка је задржао Касум-бег, херцеговачки санџак-бег, син Мехмед-паše Соколовића; то је било свакако фебруара 1570, кад су већ почела млетачко-турска непријатељства, те је Марко био продат на јавној дражби сужња у Мостару; после осам година Марко је писао дубровачком нотаријату да ће за послати хуџет Миху одмах платити 1000 акчи, а да ће наредних година исплатити и остатак дуга са 15 дуката.⁴⁶ Мостарски кадија примао је новац за продату со у

37 E. Laskowski, *Mahmutki spomenici*, knj. I, Zagreb 1914, 307.

38 Statne JAZU XXI (1889), 157, 165, 174; XXV (1892), вол. II, III - 1533.

39 HAD, Cons. min. XXXIX, 44 (27. XII 1540), 154 (19. IV 1542); Cons. reg. XLVIII, 121 (I. III 1548), 245 (9. II 1544).

40 HAD, Mab. XXX, 125 од 6. VI 1507.

41 HAD, Cons. reg. XLVIII, 236 од 24. II 1549.

42 HAD, Cons. reg. XLV, 35 (15. IX 1541); XLVI, 194-5 (5. XII 1543).

43 HAD, Cons. reg. XLVI, 265 (30. VI 1544), 263 (26. VI 1544).

44 HAD, Cons. min. XLVII, 135' (6. IX 1564).

45 G. Elezović, *Br ekipodržakih turčkih arhiva Muhimme defteri*, Beograd 1951, 57, II-190, 4. X 1564.

46 HAD, Div. not. CXXL 74-4' од 7. V 1578.

Неретви чији је удео припадао отоманској држави.⁴⁷ На почетку турско-млетачког рата 1570, при крајишниковом сајру у Мостару, дуже се задржао један Соркочевић,⁴⁸ који се бринуо о остварењу дубровачких интереса, пре свега на рачун Млечана који су испали из конкурентске игре. На крајишниковом двору плела се мрежа и против ускока у Неретви.⁴⁹ Санџак-бег Соколовић одржавао је преписку са Млечанином Ђакомом Рагапонијем, који је (марта 1571) седео у Дубровнику и преко писама пратио и кретање Соколовићево.⁵⁰

Са све већим расулом у Царству, одметањем од закона, разноликим злоупотребама власти, па и ускочким пустошењем на јадранским обалама, мостарски кадија је стицао све важније место у Херцеговини. Дарови су из Дубровника слати обично преко Турака, чак и посредством Портних чауша. Поред месног кадије понекад се јављао и посебан истражни судија – муфтиш кадија.⁵¹ Кад је бивши београдски царник Ејнхан ухапсио два дубровачка поклисара, и са још неким ухваћеним дубровачким поданицима из Виталине, ишао у Београд, мостарски и сребренички кадија били су делегирани од Порте (1590) да извиде случај.⁵² Кад су ускoci преко Сланог продрли у Попово, чауш из Попова Дервиш жалио се кадијама у Мостару и у Невесињу на Дубровчане, тврдећи да су ускoci на дубровачкој територији пратили четири племића и много-брожни грађани; покушај да се Дервиш ућутка са 250 талира није успео, те је предстојала интервенција у Мостару.⁵³ Муфтиш кадија је уређивао дубровачку ствар и 1605. године, кад је Дубровачка Република радила у Мостару преко свог трговца Луке Маринова.⁵⁴ Херцег-Нови је био легло разних агитација, освета и обрачуну који су обично разрешавани на мостарском суду. После убиства неког утицајног Сулејмана, због чега је и херцеговачки санџак-бег морао да сиђе у Нови, развиле су се после пашионог одласка осветничке акције, па су и Млечани, мада су радили у Цариграду, пратили како се реагује у Мостару.⁵⁵ Они хришћани који су се припремали за ослобођење Херцеговине (на пример кнез Секула и Гаврило из Новогости, брат војводе Грдана), планирајући да акције започну преотимањем Херцег-Новог помоћу завере и уз млетачку помоћ на ушћу Неретве (за што је био загрејан кнез Томаш из Вргорца), такође су брижно мотрили како се понаша власт у Мостару.⁵⁶

У Мостару је пребивао и муфтија, бар од прве половине XVII века. Муфтије су били исламски научници, овлашћени да издају фетве (одлуке о верским и правним питањима). По имену су познате муфтије Алија

47 HAD, Cons. rog. LXIV, 150' од 10. I 1578.

48 HAD, Cons. rog. LIX, 244' од 5. IV 1570.

49 HAD, Cons. rog. LXI, 176' од 23. XII 1572.

50 ASV, Capi del Consiglio dei Dieci. Lettere di Ambasciatori Costantinopoli, busta IV, Ђ. Рагапони 27. III 1571, из Дубровника.

51 HAD, Cons. rog. LXVIII, 61 (26. V 1584); Cons. min. LX, 17 (31. I 1589).

52 Дубровачка акта и повеље, уредио Ј. Радонић (у даљем тексту: ДАП), књ. II, св. 2, Београд 1938, 541 (Дубровник, 26. VI 1590).

53 HAD, Leit. Lev. XXXIX, 90' од 30. IV 1497.

54 HAD, Cons. rog. LXXIX, 235' (15. III 1605). – Дар у Мостару: Исто, XC, 60 (1620).

55 ASV, Senato I (secreta), Deliberazioni Costantinopoli, R. XX, f. 137 од 27. IX 1631, байлу у Цариграду.

56 K. Horvat, Glasnik Zemaljskog muzeja 1909, 346 (1620).

угарска окупација. Неоспорно је да се Мостар најпре изграђивао на левој, источnoј обали Неретве, а тек касније на западној.⁴

У току друге половине XVI и прве две деценије XVII века настала је целина која репрезентује османлијски Мостар. За време владавине Сулејмана II (1520–66) оновремени Мостар опасан је зидинама и претворен у издужену тврђаву. Зидине су затварале варош с обе стране Неретве. Средиште тог тврђавног комплекса био је стари мост са два стражарска каштела на обема обалама. После карловачког мира (1699) фортификације су поправљене и знатно проширене, нарочито на десној обали, а тај део вароши се називао Пријеко. Тако је Мостар у потпуности пресузео улогу средњовековног Благая, као главно насеље у долини Неретве. Мостар је подељен на десет варошких четврти, шест на источnoј обали (Царине, Бранковац, Доња Махала, Град, Ђелушине, Лука) и четири на десној (Ричица, Церница, Захум, Претхум). Те четврти су обједињавале маҳале, којих је било 24 (1633). Главни део насеља и највећи део чаршије налазили су се на левој страни. Чаршија на левој обали простирала се од моста до надомак Синан-пашине шамије, потом до ћаҳат-куле и даље јужно од шамије Ђејван кетходе; делила се на Горњу (на Великој Тепи) и Доњу (на Малој Тепи, око Коскине или Чаршијске шамије) и Кујунџилука. Део чаршије која се протезала од мостовске куле према Луци назван је Закул. Чаршија на западној страни реке обухватала је простор од моста до иза шамије Табачице.⁵

Маҳале су се образовале око богомоља. За време отоманске владавине у вароши је подигнуто укупно 36 шамија,⁶ што значи да свака од њих није имала своје маҳале. Није познато кад је баш свака од култних установа изграђена: Синан-пашина је подигнута 1507, Ђејван кетходе 1552, Карадоз-бегова 1557, Несух-аге Вучјаковића 1564, Дервиш-пашина 1592, Хаши Балије сина Мехмедова 1612, Кески Мехмед-пашина 1618, Ибрахим-аге Шарића 1637, Хаши Ахмед-аге Лакишића 1652, Хаши Ибрахима Чевре 1686, Мехмеда Џехаје пре 1630, Рознамеци Ибрахима ефендије односно и Бајазида хоје, кадуне Фатиме, хоје Хасана и Кјоце Јахје хоје пре 1620. године. Од прво поменутих једино је Дервиш-пашина била у Пријеком. Осим Синан-паше, ниједан херцеговачки санџак-бег није оставио задужбину у Мостару (до 1833), али су то учинили Џехаје Шемси, Ђејван и Мехмед,⁷ који су вероватно управљали Херцеговином у време кад она није имала посебног санџак-бега, него је додељена босанском намеснику као арпазук.⁸

Мостар је имао водовод који је воду бакарним чунцима из Табачке чаршије спроводио изнад моста у чаршију на левој обали Неретве, разводећи је по хамамима, шамијама, медресама и кућама. Тако је вода протицала не само испод него и изнад моста.⁹ Хамама је јавних било два

4 H. Kreševljaković, *Esnaf-i-M.*, 61.

5 Исто, 62–3, 64. – Peez (44) помиње у Бранковцу окно ранијег рудника, вероватно гвожђа (R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich*, B. I., Istanbul 1943, 146).

6 H. Nametak, *Mostarske džamije i njihovi vakufi*, Novi Behar X, Sarajevo 1937, 271–74. – Евлија Челебија помиње 45 мусиманских богомоља (стр. 272) и 53 маҳала (471).

7 H. Kreševljaković, *Esnaf-i-M.*, 64. – На западној страни Евлија помиње и хаши-Алијину шамију (473).

8 V. Skarić, *Podaci za historiju Hercegovine od 1566. do sredine XVII vijeka*, Glasnik Zemaljskog muzeja 1931, 54–71.

9 Евлија Челеби, *Putopis*, превој H. Šabanović, Sarajevo 1979, 472. – Вид. и: M. Mujić, *Stari mostarski vodovod*, Naše starine III, 193.

— један уз Синан-пашину шамију, док је други на десној страни реке био репрезентативан и достојно би представљао и много већи град.¹⁰ Кућних купатила било је у време Евлијиног боравка (1664) 127. Исти турски путописац је нотирао 3040 тврдо зиданих, каменим плочама и ћеремитом покривених кућа, већином на источној страни Неретве. Доксати, дворане, многобројне собе, предворја и балкони тих здања гледали су на реку. У Пријеком су се налазили ружичњаци. Свако је могао пред својим домом да лови рибу и да се купа за време жестоких мостарских припека. Дужина настањеног дела Мостара на левој обали Неретве износила је, наводно, 5000 корака, јер је варош лежала на потесном месту те се издужила. На источној страни терен је био испресецан виноградима и баштама. Са југоистока на варош се надовезивало поље, којим је два сата требало ходати до Благаја.¹¹

Мост у Мостару био је прича за себе. Првобитна ћуприја била је дрвена, постављена високо на ланцима, неутврђена на стубовима, тако да се тресла и њихала, па се преко ње прелазило са сајртним страхом. Она је готово једно столеће била главни војни мост Османлија на Неретви, преко кога је имала да се снабдева и појачава војска која је оперисала у западној Херцеговини и преко ње у Далмацији.¹² Гвоздени ланац на коме је почивао висећи мост био је, према предању које је саопштено Евлији Челебији, дебео као човечије стегно.¹³ Тај мост зајти су Трајановим, тј. римским мостом.¹⁴ Каснији једнолучки високи камени мост (уништен од Хрвате ујесен 1993) изграђен је 1566/67. године. Направио га је неизмар Koua, син Абдулманију 87 хвата (27,34 метара) изнад редовног нивоа реке.¹⁵ На захтев мостарског кадије и надзорника градње (1566) Дубровник је морао послати тражени број зидара. Истим налогом дигнути су и грађевинари из Попова, који су као стручна радња снага били под платом.¹⁶ Организатор градње био је назор Мемишах. На његово тражење дубровачка влада је (21. јула 1566) наредила Бенку Остојићу из Ријеке (Омблије) да хитно, већ сутрадан, крене у Мостар, где би као зидар радио назору Мемишаху.¹⁷ Сенат је дубровачкој влади дозволио да удовољи тражењу Мемишаха у погледу експедиције зидара. И крајем 1583. Мемишах се обраћао Републици, на што му је одговорено преко поклисара код босанског беглербега.¹⁸ Рестаурација моста обављена је 1664. године.¹⁹

Први дућани отворени су свакако на Мејдану (трг) око Синан-пашине шамије. Нагли пораст чаршије био је између 1550. и 1570. године, а манифестиовао се у подизању нових продајних и занатских локала. Тројица варошких доброврвора саградили су у том временском одсеку 153 радње и више других зграда које служе трговини, промету и занатима. Ђејван ћехаја, син Абдурахманов, отворио је 67 дућана, од којих су неки били над Пећином, значи на Великој Тепи до градских врата, а неки под Пећином;

10 H. Kreševljaković, *Namjati (javna kiparija) u Bosni i Hercegovini (1462–1916)*, Beograd 1937, 59160.

11 Evlija Čelebi, II, d., 471.

12 B. Ђоровић, *Mostar*, 10; Споменик СКА XVIII, 91 (хаси-Калфа).

13 Evlija Čelebi, II, d., 469.

14 K. Јиречек, *Vojna crtežna od Beograda za Царigrad*, Зборник К. Јиречека, књ. I, 78 и 141.

15 B. Ђоровић, *Mostar*, 13. – K. Peez (224–5) бележи изградњу 1547.

16 A. Polimac, *Novi dokumenti o gradnji starog mosta u Mostaru*, Most 14–15, Mostar 1977, 113; Evlija Čelebi, II, d., 471.

17 HAD, Cons. min. XLVIII, 73' од 21. VII 1566.

18 HAD, Cons. reg. LXII, 349–50 (24. I 1575); LXVIII, 2 (9. I 1584) и 50'–1.

19 C. Peez, *Mosar*, 224–5.

прави дућани били су основа Горњој чаршији, а други Кујуншилуку. Ти локали су увакуфљени пре августа 1554, што говори да су саграђени раније. Несух-ага Вучјаковић подигао је око своје цамије под липом 26 дућана нешто пре фебруара 1565. године; тиме је проширена Горња чаршија. Заим хали-Мехмед-бег, познатији као Карађоз-бег, увакуфио је пре фебруара 1570. године 58 дућана, и то 42 за трговце а 16 за табаке. Поред тога та три доброчинитеља оставили су 553.000 акчи ($130.000 + 123.000 + 300.000$) да се уз камату од 10% издају пословним људима. Вакуфских и приватних радњи било је и на делу чаршије на десној обали Неретве. Ту су три вакуфа у времену од 1612. до 1685. године располагали са око 60 дућана. Они су грађени од дрвета. Са улице су били потпуно отворени; затварали су се капцима који се зову ћефенци (ћепенци). Неки локали су имали и врата. Иза понеких налазила се магаза, приземна или на спрат; магазе су увек грађене од камена или камена и ћершича; врата и прозори на магацинima били су од гвожђа, да се имовина боље заштити од лопова па и од пожара. Своје издвојене улице имали су у Мостару само табачи (у Пријеком), казаси (око сахаткуле) и кујунџије (од моста до Мале Тепе).²⁰

Мостар је приликом Евлијине посете имао 350 дућана, тврдо зиданих. За табхану (радионицу за штављање кожа) познати путописац је констатовао да такве никада нема; зграда је била као тврђава; имала је гвоздене прозоре, а у средини дворишта налазио се велики басен (шедрван); штавионица је имала 20 корисних и малих дућана. Поред табхане било је на реци поређано 19 воденица на точак.²¹

Путницима и трговцима служили су ханови за ноћење и боравак. Они су долазили да послују у вароши или су преко Мостара путовали, обично у Дубровник или Сарајево. У Мостару је било неколико ханова који нису били онако велики и познати као сарајевски. Података има најпре за хан који је подигао и увакуфио Ђејван кетхода (пре 1554); налазио се пред тврђавом, на главном друму; ту је било осам одаја за спавање, сијениша и магашин за јечам. Један хан је саградио и увакуфио (пре 1570) Карађоз-бег. У једном хану пренохио је Француз Пуле (1658); било је то једно од најобичнијих малих свратишта, с огњиштем у средини, око кога се седело и дремуцкало. То је био караван-серај за киришије а не за трговце.²²

Треба нагласити да је тврђавни комплекс имао две капије – једну на северној страни, на дну Кујуншилука, и другу са јужног правца, испод цамијског гробља.²³

На крају обухваћеног периода, последњих година XVII столећа, Мостар је имао око 12.000 становника.²⁴ Макарски бискуп Никола Бјанковић (20. априла 1703) навео је 36.000 житеља у месту, са 35 цамија, 12 школа и једном дервишком текијом.²⁵ Ови подаци показују очигледно претеришавање.

20 H. Kreševljaković, *Esnaf-i-M*, 65 i 64.

21 Evlija Čelebi, и.д., 474, 475. – Вид. и: О. Зиројевић, *Млинови у време турске владавине*, Сеоски дани Сртена Вукосављевића VI, Пријепоље 1978, 154.

22 H. Kreševljaković, *Esnaf-i-M*, 68.

23 В. Ђоровић, *Mosčar*, 15.

24 Исто, 25.

25 R. Jerković, *Pastirski pohodi Nikole Bjankovića, biskupa makarskog po Dalmaciju, Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1942, 7.

III. КОНФЕСИОНАЛНИ ПЛУРАЛИЗАМ У ЗАЈЕДНИЧКОМ ЖИВЉЕЊУ У МОСТАРУ (ДО 1700)

У погледу верске припадности мостарске популације Вл. Ђоровић је изричito установио: „Становништво у граду било је одувек претежно мусиманско.“ Он пише да из првих година бивствовања Мостара „немамо готово никаквих вести о хришћанској становништву у самом граду. Њега је по свој прилици ту било, ако не око самог моста као претежно војничког објекта, а оно свакако у непосредној околини“. Мусиманска средина овога града је Османлијској Империји у XVI и XVII веку дала неколико личности од величјег духовног значаја, књижевника, историчара и мислилаца. Ђоровић прихвата Евлијин податак да је прва џамија у Мостару била саграђена већ 1473. године.¹ У истом духу писао је добар сакупљач података Хамдија Крешевљаковић: „Готово сва трговина и обрт у рукама су мусимана у XVI и XVII столећу.“ Број хришћана је почeo расти од почетка XVIII века, кад се у Мостару насељавају и мусимани из оних крајева који су по карловачком миру припали Млетачкој Републици.² О великому приливу мусимана после 1699. године скренуо је пажњу и Ђоровић.³

Демографи, међутим, сасвим друкчије мисле. Од 44 градова Румелије у XV веку њих 16 исцела нису били мусимански. Међу тим вароши убрајан је и Мостар.⁴ У попису 1519. године на 75 хришћанских дома дојазило је 19 мусиманских породица.⁵ Први Мостарци који су се пословно повезали са Дубровником да би стекли мање робне кредите били су хришћани, свакако православни (Вук Радовановић).⁶

Немачки оријенталиста Р. Михел је држао да херцеговачки мусимани нису неки „чисти оријенталци“, већ „нарочита раса настала кроз мешање са хришћанима“, Османлије или и конвертити различитог етничког порекла. Оријентална примеса није снажнија, без обзира на то што мостарски мусимани наводе да су из породица родом из Мале Азије па чак и из Арабије, и неће ништа да чују о мешању са хришћанима и онима који су то некад били; нису давали објашњења за свој језик који се није разликовао од говора осталих Јужних Словена из Херцеговине. Иначе, мостарски мусимани су крупног раста и одабране лепоте.⁷ Мостарци и њихови суседи из источне Херцеговине сврставани су међу припаднике угледног племства босанских оаџаковића.⁸ Као најстарије породице важили су Диздар-Лакишићи (поре-

1 В. Ђоровић, *Мостар*, 17-9, 15.

2 Н. Крешевљаковић, *Етнограф-М*, 71. – Аутор даје попис хришћана по махалама 1633, 1669-70. и 1685. године (исто, 128). – Херцеговина је у попису датованом између 1520. и 1535. године имала 21.141 домаћинства, са 1,19 кућа на km², док Босна само 0,66, Смедеревски санџак 0,95. Мусимана је тада у Херцеговини било 42%, у Босни 46% а у Смедеревском санџаку само 2% (Н. Тодоров, За демографското състояние на Балканския полуостров през XV-XVII в., Годишник на Софийския университет, т. I-III, 2, София 1960, 215).

3 В. Ђоровић, *Прогулости Херцеговине*, Гласник Југословенског професорског друштва 1937, 887.

4 Н. Тодоров, *Балканският град XV-XIX век*, София 1972, 53.

5 Н. Шабановић, и.д., 189.

6 НАД, Deb. LXXII; 191 од 17. XII 1517.

7 R. Michel, *Mostar. – Volk und Religion, Österreichische Rundschau*, B. XIX, April-Juni 1909, Wien-Leipzig 1909, 347.

8 E. Fermendžin, *Acta Bosnae postissimum ecclesiastica*, Zagreb 1892, 670-1.

клом из Мале Азије), који су представљали кључ за уставу у долини Неретве. Нешто касније су диздаре давали Вучјаковићи. Дошиће су се истакле фамилије (често и преко трговине) Котло, Дручевић, Алајбоговић, Кајтаз, Хаши-Селимовић, Муслихбеговић, Ђазлић, Хамзић и Капетановић.⁹ Неки Мостарци су у XVI столећу, са титулом паше, заузимали положај санџак-бегова и сераскера, на пример, у борби са сиријским Друзима.¹⁰ Било их је и одметника, као неки Копузић, који је предводио чету разбојника (1623–26).¹¹ Серије трговачких послова Дубровачког архива почињу да региструју мостарске муслимане тек од 1542–43. године, откад су силазили послом у град под Срђем. Привредници су показивали народна презимена и често били конвертити прве генерације (Велија Раосаљић, Алија Вукобратовић), док је купац робиње од неког дубровачког кројача имао оријентално презиме (Веис Бараковић).¹² Дошиће своје презиме ређе бележе, тако да није могуће закључити о њиховом пореклу.¹³

Прва имена пословних људи који су из Мостара долазили у Дубровник сведоче о месним хришћанима. Стјепан Ивановић и Луцијан Марина Кристофа су свакако били католичи, а Вукић Вукотић и Марко Радибратовић православни.¹⁴ Већина људи који су трговачким послом стизали у град св. Влаха били су Срби: Димитрије Вукчић (1501), ожењен у Дубровнику, и Никола Вукашиновић,¹⁵ први корисник робних кредита у Дубровнику Влахуша Миливојевића,¹⁶ осигурачи извозног терета за Италију Вукашин Радовић и Петар Даниловић.¹⁷ Брат Мостарца Петра Малетића, дошаоши у Дубровник, прешао је на католичанство.¹⁸ Српски елеменат у северној Херцеговини био је отпоран према мусиманским господарима. Фебруара–марта 1533. херцеговачки и босански санџак-бегови са топовима морали су да иду у Фочу, да би казнили тамошњи народ, који се дигао против Турака и одрекао послушност свом управном старешини, херцеговачком санџак-бегу.¹⁹

Супротно В. Ђоровићу, Немац Пец је писао да је пре доласка Турака српски православни живаљ око Мостара био најбројнији, бројнији од католика или да је он доста изгубио преласком дела верника у богумиле а касније на ислам, док је конвертита код католика било кудикамо мање.²⁰ Поменути мостарски пословни људи Велија Раосаљић и Алија Вукобратовић преверили су из православља. О конфесионалној структури

9 C. Pez, *Mostar*, 122.

10 J. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, B. III, Pest 1835, 123 (1633).

11 S. Bašagić, *Kraka uputa i prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, 62.

12 HAD, Mob. XXX, 180' (7. III 1542), 191' (30. VII 1543).

13 HAD, Div. not. CXXVIII, 49–50 (9. VIII 1595; Aplay IX, 94' (17. VI. 1663); Mob. 115, 85–5' (29. V 1624); Noli et sic. LIII, 181 (9. IV 1618).

14 HAD, Chazamorti 1500–1530, 7 (1502), 15 (1503), 74 (1526).

15 HAD, Liber dotium X, 17 (6. V 1501) i 76' (1505); Cons. min. XXIX, 282'.

16 HAD, Deb LXXXII, 188 (15. XII 1541); LXXXIII, 69, 70.

17 J. Luetić, *Iz međunarodne djelatnosti hercegovačkih i bosanskih trgovaca u naučno-brodarskoj i lučko-trgovačkoj printedi Dubrovačke Republike 1570–1670. godine*, Hercegovina IV, Mostar 1984, 121, 122.

18 HAD, ASMM XVII s. 66, N° 2053/58 (9. XI 1694); В. Винавер, *Дубровачка трговина у Србији и Бугарском крајем XVII века (1660–1700)*, Историјски часопис XII–XIII, Београд 1963, 217, бел. 220.

19 Starine JAZU XXI (1892), 112 (М. Санудо).

20 C. Pez, *Mostar*, 50.

мостарског краја сведоче и први турски пописи становништва. Засеоци у данашњој општини Мостар Пешици (Пијесци) и Јарчиште служили су као зимовалиште влашких скупина (чемада), а власи у источној Херцеговини су несумњиво били тада православни. Имена житеља пописаних села у мостарској околини такође показују српско порекло људи. Слично је и са 19 домаца и са једним неожењеним у пазару Мостару; већина упућују на српску етничку припадност; за једнога је наведено да је син влаха. Глоба влаха Мостара у годишњем износу од 2700 акчи много је већа него што је износила испенча (500 акчи), што значи да су стално били присутни у вароши и око ње. Порез на свиње у вароши износио је 1477. године 15 акчи; како је он износио пола акче од комада значи да је сваки од 19 уписаних домаца држао свинче или два. Ни један једини мусиман није убележен међу цивилним живљем, мада је у месту постојао имам, свакако због посаде и због евентуално неуписаних мусимана, јер нису припадали категорији пореских обвезника. Старо становништво које је забележено као српско (у нахији Гацко), али је тада избегло, било је скавско, док су власи који су прихватали у посед њихова насеља (посебно у нахији Дубраве) били свуда ијекавци па и икавци. То се види по називима места која су уписана скавски, док су каснији облици назива били ијекавски (Пешици = Пијесци, Дрен = Дријен, Преграјани = Приграђани).²¹

Ђоровић се позива на Пулев путописни извештај (1658), за који је рекао да се у њему налази „први пут нешто више подробних вести о православном елементу у Мостару“. Он је тај текст и критиковао, јер Пуле изјединачује Србе са Јерменима и Грцима, мада су и белешке о њима из 1575 (у тужби на митрополита Саватија) говориле да је тако назван трговачки елеменат, претежно српски.²² Према Пецу, први православни список у Херцеговини седео је у Стону (од времена Саве Немањића), затим у Требињу, у манастиру Тврдошу (који је уништен 1693) и, најзад, у Дужи, и тек од 1777. године у Мостару.²³

Католика је у Мостару било од самог почетка отоманске управе, што потврђују нека лична имена пописаних која су карактеристичнија за западне хришћане. Карл Пец тачно запажа да су се они више бавили занатима док су православни радије ишли у трговину, али је и њих било међу трговцима који су долазили у Дубровник.²⁴ Они су узимани, као и други са Неретве, за дубровачке најамнике (барабанте).²⁵ Кад би били ухваћени од млетачких хајдука, најпре би неко време били веслачи на галији, док се не би установила њихова припадност католичанству.²⁶ У Мостару дуго није постојао бискуп за Херцеговину, него је и Мостар потпадао под надлежност босанског бискупа.²⁷ Држеви се своје полазис

21 *Pojmenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*, prizdroj A. Aličić, Sarajevo 1985, 130 и 140, 201-2; 136, 140, 148. – Црква и самостан су били посвећени св. Антуну. Приликом уништења манастира страдало је пет француза. Турци су ухватили и бискупа у бекетву (C. Peez, n.d., 28, 31).

22 В. Ђоровић, *Mostar*, 22.

23 C. Peez, *Mostar*, 50.

24 HAD, Div. not. CIX, 126' од 30. XII 1437, 152.

25 HAD, Cons. rog. LXXVIII, 102 од 26. VIII 1612 (Цвијетко Петровић).

26 Хисторијски архив Задра (ХАЗ), Списи генералног провидура: Lorenzo Dolfin, ф. 352' од 24. I 1652 m.v. (Стјепан Катић).

27 J. Радонић, *Римска курија и југословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 268.

апсолутизоване тезе о Мостару као претежно војничкој тврђави са већинским муслиманским становништвом, Ђоровић је оспорио Пецову тврђаву о франjeвачком самостану у Мостару, спаљеном 1531. односно потрушеном 1563. године.²⁸ Одлуке дубровачког Малог већа, међутим, сведоче да је децембра 1508. послат један коњски товар уља мостарским франjeвцима без наплате царине.²⁹ Има више података о принудном исељавању хришћанског, претежно католичког живља у Далмацију. При продору хајдучких чета, муслимани су бежали у Мостар, Габелу и у Столац, а католици са Неретве и из западне Херцеговине су остајали на баштинама.³⁰ Пропаганду у смислу пресељавања спроводили су (и 1684) иски франjeвци.³¹ После млетачког освојења Вргорца (1690), Млечани су спроводили систематско пресељавање хришћанског становништва на терене под својом влашћу. Пресељавање из Мостарског Блата трајало је од 1692. до 1694. године.³² Године 1692. поставило се питање пресељавања из крајева у непосредној близини Мостара.³³ Марта 1695. Ђуро Пролошић примио је у Задру јавно признање за рад на досељавању.³⁴

Међу мостарским хришћанима било је конфесионално мешовитих бракова. Уз навођење једног примера из 1637. године, та околност је послужила за исхитрен и недовољно аргументисан закључак да су мешовити бракови водили масовном превођењу католика у ортодоксију.³⁵ Хамдија Крешевљаковић (који се сматрао Хрватом) прихватио је Мандићев податак о помену католика у Мостару 1575. године (Радоња син Ивице и Никола Радослав). Ипак, истиче да је 1630. године у Мостару било само десет католичких кућа које су се бавиле трговином. Године 1708. било је у мостарској жупи 90 католичких дома, раштрканих по целом насељу (што сведочи о скромом досељавању), а култне обреде обављао је један фратар.³⁶

У Херцеговини су и у време турске владавине постојали сељаци који су исповедали Богумилство, – у Јабланици чак 1872. године, а потајно и око Крешева.³⁷

Од 1570. године помињу се у Мостару и Јевреји. Мојсе Кузин извозио је у Аикону и другде у Италију „склавине“ (вунене плашткове, вунену

28. С. Peez, и.д., 225; В. Ђоровић, *Мостар*, 15; М. Batinić, *Djelovanje franjevaca II.*, Zagreb 1883, 14; Ј. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, knj. I, Sarajevo 1912, 126.

29. НАД, Cons. rog. XXX, 4 од 16. X. 1508. – Франjeвачки самостан је тада постојао и у Коњицу (Cons. min. XXXII, 290, 290' од 14. XI. 1517).

30. Г. Станојевић, *Далмација у доба морејске ратне 1684–1699*, Београд 1962, 115.

31. *Историја котарских ускока*, уредио Б. Леснина, књ. II, Београд 1951, 9.

32. ASV, Senato I (secreta), Dalmazia, filza 117 (16. XII 1690), f. 123–4.

33. Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 400. – Мостарац Иван Кудановић молио је генералног провидура Далмације да му одреди плац за градњу куће у Макарској, где би се насељио (HAZd, Spisi generalnog providura: Mocenigo III, 449).

34. *Историја котарских ускока*, II, 307.

35. K. Draganović, *Massenübertritte von Katholiken zur »Orthodoxie« im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkeneherrschaft*, Orientalia christiana periodica III, 1–2, Roma 1937, 207–8.

36. О. Мандић, *Hercegovački spomenici franjevačkog reda turskoga doba (1463–1699)*, knj. I, Mostar 1934, 36; Н. Крешевљаковић, *Esnafi-M*, 72.

37. В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 187, 188.

обланду за друге производе), а увозио је текстилне израђевине; три године касније пословао је у Сарајеву, где се од 1579. стално налазио.³⁸ Иницијатор отварања сплитске скеле, врло познати Данијел Родригез, пребивао је 1570. у Мостару; продао је неком Миланцу који се тада бавио у Дубровнику, 19. од 24 карата галсона „Cavalletto“ од 2000 (2555) стара носивости, који се тада налазио у анконској луци, за 700 дуката; међутим, кад је Данијел у првој декади новембра исте године стигао у Анкону, он је поништио купопродајни уговор; истих 19 карата је са братом Давидом продао Анкоњанину Стефану Бенинкази за само 400 дуката.³⁹ У Мостару су Јевреји са Запада куповали сточарске производе; неки Јехуда Тросос Левиго дао је, на пример, Менахему Морацију две трубе млечатких вунених тканина да их прода у Мостару; за добијени новац купио је склавине; сам посао у граду на Неретви имао је да обави Јиџак Алмодос, који је набавио 239 склавина и послao их Менахемовој оставштини у Дубровник. Поред сарајевских Израелићана, мостарски Јевреји су давали тон пословању на ушћу Неретве 70-их година XVI века; касније је оријентација била на сплитску скелу.⁴⁰ Године 1608. објала су браћа Јакоб и Садик Бенданон, за примљених 1240 дуката од Ахарона Амадеа, да ће овоме у Анкону преко Дубровника упутити 444 сирове говеђе коже из Сарајева и Мостара, са осам бала кордована и четири бале монтонина (у којима би било 220 и 430 прерађених кожица).⁴¹ Кад се очекивало да извоз крене преко ушћа Неретве, у Мостару су (1667) чекали каравани са робом софијских Јевреја.⁴²

Јевреји су у Мостару најпре били шпанског порекла – Сефарди, а касније их је било и немачког порекла.⁴³

Са Турцима из Фоче, Чајниче и Мостара јавио се у Дубровнику (1595), и неки Јерменин Минас, као дужник поморцу који их је са робом превезао из Дубровника у Венецију.⁴⁴ Не може се знати да ли је припадао грчком или латинском богослужењу.⁴⁵ Као атрактиван трговачки град, Мостар је привлачио и Јермене и Грке. Ови су се населили у Мостару пре 1633. године. Један податак о њиховом пребивању у вароши постоји и из 1658. године.⁴⁶

У Мостару је у поменутом времену било и Рома (Цигана), али у верском погледу нису интересантни.

38 J. Tadić, *Jevreji i Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937, 150; Б. Храбак, *Јевреји у Босни и Херцеговини до средине XVII eždeža*, Годишњак Друштва историчара БХ 31-33, Сарајево 1982, 157. – Јехуда Трољо Левита преко двојице посредника замењивао је вунене штофове у Мостару за склавине (Sent. canc. CXXXVI, 171 од 5. III 1571).

39 HAD, Div. canc. CLVI, 109', 206; Б. Храбак, *Јевреји у Босни*, 137. – Док је боравио у Мостару Родригез се залагао за извоз преко ушћа Неретве. Затим се (већ 1573) загрејао за пројекат о скели у Сплиту, а како овај није одмах спроведен, био је склон (1582) да се скраси у Неретви као „конзул“ (V. Morpurgo, *Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću*, Starine JAZU LII, Zagreb, 1962, 192, 186, 195, 201, 229 и даље).

40 Б. Храбак, *Јевреји у Босни*, 158, 159, 167.

41 HAD, Div. canc. CXCVI, 158 од 24. IV 1618.

42 HAD, ASMM, XVII s., sv. XLIX, № 1868, Буна 29. XII 1667.

43 C. Pezz, *Mosar*, 62.

44 HAD, Div. not. CXXVIII, 49-50 од 9. VIII 1595.

45 Било је и других Јевреја који су из истих разлога дуговали дубровачким бродарима, на пример неки Кајаја (Div. not. CXXVIII, 99).

46 V. Jelavić, *Doživljaji Francuza Pouleta na putu kroz Dubrovnik i Bosnu (godine 1658)*, Glasnik Zemaljskog muzeja XX, Sarajevo 1908, 52.

IV. ТРГОВИНА МОСТАРА СА ЈАДРАНСКИМ ПОДРУЧЈЕМ ПРЕКО ДУБРОВНИКА И ДАЛМАТИНСКИХ ЛУКА 1475–1645. ГОДИНЕ

БОГУМИЛ ХРАБАК

Трговање Мостара представљало је реализацију целокупне урбанске економике Мостара и невелике руралне производње мостарског краја, али и посредовања Мостараца у промету добара путем извоза и увоза из Сарајева, остале Босне па и других балканских земаља. Трговина је вођена вишесмерно, али је њен најважнији правац био према Јадрану, где се налазило врло привлачно тржиште Италије, од краја XV до 20-их година XVII века још увек привредно најснажније јужноевропске земље. Пословни приступ Јадрану обављан је преко Дубровника, првенствено у правцу апулијских пијаца и Анконе, а преко Неретве, Макарске, Сплита, Шибеника и неких мањих далматинских пристаништа пре свега за и даље необично атрактивно венецијанско тржиште. Мостар је у својој чаршији обухватао и омању дубровачку насеобину, а био је укључен и у систем јеврејске балканске трговине. У XVII столећу Мостар, је, после Сарајева, био највећи град босанскохерцеговачке покрајине, али кад је Бањалука постала административно средиште земље (1580) као и због развијеног житарства, сточарства, рударства и металургије и због њеног положаја у војној оперативи Османлија према северној Италији, Мостар је заостајао за Бањалуком,¹ све до краја XVII века.

Пољопривреда Мостара и његове околине није била развијена с обзиром на крашки терен. Велики хвалилац отоманске државе Евлија Челебија је ипак (1664) забележио познати мостарски бели хлеб и воће: грожђе, смокве, кајсије, шефтелије, нарове и бостан. На западној страни Неретве било је, наводно, „18.600 башча дивних попут рајских“, а на југоистоку вароши, према Благадују, простирило се поље за житарице.² Мостар је 1510. године замољен од трогирске општине да јој омогући извоз пшенице.³ Неки Алија и други јаничари из Херцег-Новог тражили су дозволу у Благадују за извоз житарица преко града св. Влаха.⁴ Међу занатима и занатским радионицама Евлија Челебија највише помиње штавионице и кожаре.⁵ Несумњиво је да су коже, особито нешто касније, представљале најважнији извозни артикал вароши.

Први Мостарци забележени у архивским књигама дубровачке комуне, Мелетко Боровчић и Радован Вукчић, дали су (маја 1487) разрешницу Драгићу Ивановићу из Крајине у приморју за послове које су дотад с њим водили.⁶ Тај податак упућује на извоз–увоз преко Макарске, али су се, свакако, финансијске трансакције изводиле преко Дубровника. Путовање Дубровчана у Мостар било је везано за једно арбитражно решење седморице синова Марина Ђ. Гучетића 1495. године.⁷ Првих година XVI столећа догодио се и један инцидент: Мостарци су пљачкали дубровачка

1 Г. Станојевић, Југословенске земље, 170.

2 Evlija Čelebi, *Pisopis*, preveo И. Шабановић, 475.

3 В. Храбак, *Izvor finarica iz Osmanlijskog carstva u XIV., XV i XVI stoljeću*, Priština 1971, 133.

4 НАД, Cons. min. XXX, 24 од 22. II 1509.

5 О занатима и еснафима вид. аргументисан рад Х. Кришевљаковића *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463–1878)*, II, *Zbornik za narodni život i običaje* 35, Zagreb 1951, нарочито на стр. 78–94 и 95–125 са напоменама (130–32).

6 НАД, Div. canc. LXXXV, 129 од 8. V 1487.

7 НАД, Div. not. LXXVII, 35–42' од 15. VI 1497.

насеља око Особљаве (Пељешац), па је у рукама неког Марка остао неки дубровачки младић, за кога је Марко тврдио да припада султановом телоснику (прикупљачу харача); поред тога доведене су у питање повластице које су Дубровчани уживали на ушћу Неретве.⁸

У првој десетици XVI века Мостар је већ био средиште пословног живота. На пример, у Дубровнику је дата гарантија слободног доласка неком Николи Вукашиновићу, који је пословао у Мостару, да без обзира на дугове може доћи на 15 дана у град под Срђем.⁹ У времену од 1502. до 1508. помињу се три мостарска дечака који су у Дубровнику изучавали златарски и ковачки занат.¹⁰ Један од њих, Димитрије Вукчић, у Дубровнику се и оженио, па је за своју невесту Ружу примио 80 перпера мираза.¹¹ Први производ мостарског извоза у град св. Влаха био је восак; због два коњска терета тога артикла златар Бартол Радојев је тужио једног Менчетића, што је товаре предао у руке једном Примојевићу за неког трећег.¹² Са дубровачке стране најпре је отпремано уље, како је већ поменуто.¹³

Друга декада XVI столећа допунила је извозне могућности обе стране. Неки дубровачки кројач пошао је у град на Неретву да за себе и компанионе набави јагњиће и овије осушене коже.¹⁴ Поред Ћилимчића, приликом слања дарова мостарских војвода, крајишиков гласник је донео узде, четири кошуље и једну везену кошуљу.¹⁵ Дакле, саражачка, ткачка и везиљска радиност већ су биле развијене у Мостару, чак и за извоз и даривање. Дубровчани су, пак, извозили у Мостар и јегуље (уља, пак, за трипут већу количину).¹⁶ У Мостар су одлазили путујући трговци,¹⁷ али су извесни Дубровчани у граду уз високи мост већ и стално живели. Такав је био Бернард Кључић, те трговац Павле Вуковић који је 1512. умро у Мостару, односно Влатко Радоњић, који је у Мостару имао кућу и дућан.¹⁸ Неки Иван Девић описан је као стални агент дубровачке општине у Мостару; њега је сенат позвао да хитно дође у родни град,

8 HAD, Lett. Rec. XIX, 67' од 19. II 1505.

9 HAD, Cons. min. XXIX, 282' од 12. VIII 1508.

10 HAD, Div. not. LXXXI, 161 (30. VII 1502); LXXXVI, 149 (8. VIII 1507); LXXXVII, 154'-5 (4. IX 1508); Б. Храбак, *Момчи из Херцеговине и Босне у дубровачком занатствству, трговини и поморству у XIV, XV и XVI столећу*, Прилоги за историју IX, Сарајево 1973, 3.

11 HAD, Liber dotium X, 76' од 6. V 1505. – Ето један конфесионално мешовит брак, али не у стилу попа К. Драгановића.

12 HAD, Mob. ord. XXXIX, at. од 20. III 1507.

13 Маџинић је у долини Неретве било у време боравка Евлије Челебије; служила је за јело (особито хришћана) и за расвету, али у мањој количини, те се уље увозило (Н. Крећевљаковић, *Gradska privreda i cestni i Bosni i Hercegovini, od 1463. do 1831.* Godišnjak Istoriskog društva BiH I, Sarajevo 1949, 176).

14 HAD, Mob. ord. XXVIII, 6' at. од 20. II 1516.

15 HAD, Cons. rog. XXVIII, 249' од 8. I 1501.

16 HAD, Div. canc. CIII, 157' од 2. III 1512.

17 HAD, Cons. rog. XXXIII, 94' (24. X 1514); Deb. not. LXXII, 191 (17. XII 1517).

18 HAD, Cons. rog. LIV, 153 (18. VII 1517); Cons. min. XXXI, 150' (11. IV 1513); XXXII, 113' (29. XII 1515). – Иван Милорадовић Девић био је касније агент дубровачке владе у Мостару; ту је активан још 1486. али и 1517: Cons. min. XXVIII, 249; XXIX, 190; XXXI, 186; XXXII, 265, 284; Proc.not. VIII, 22; VIIIa, 69; Xa, 22; XI, 103', 82; XII, 3, 29, 76, 149', 188, 250'-1.

претећи му у супротном шестомесечном тамницом.¹⁹ Не може бити сумње да се насеобина Дубровчана у Мостару почела образовати већ на самом почетку XVI века и да је чак и званични поузданник Републике показивао склоност да се држи новог станишта. Исто је тако ван двојбе да је Мостар већ почетком XVI века показивао пословне одлике развијеног града, што су оспоравали и Ђоровић и Х. Крешевљаковић. Мостарци су оснивали трговачка друштва са људима Дубровника, што им је олакшавало увозно-извозну делатност а стављало у изглед да дођу до мањих позајмиша новца или робних кредитита. То је учинио Вук Радовановић са једним дубровачким подстригивачем сукна и са неким трећим. Извукли су невеслику своту новца од једног нобила Тудизића. Карактеристично је да је он у граду под Срђем записан као „perlabuchius“,²⁰ тј. трговчић који послује пре свега животним намирницама, дакле бакалин, а не као „magcator“, који је на Средоземљу држао тканине, дистинкција упућује на закључак да је друге десетине XVI столећа мостарска трговина већ била класификована и уређена на медитерански начин.

Двадесетих година број дубровачких поданика у Мостару се знатније повећао. О томе сведоче пре свега они који су у суседној туђини оставили кости. Године 1520. у Мостару је умро трговац Радин Радојевић, родом из дубровачког Приморја.²¹ Иван Кожушина (који је имао вредности и у другим местима Турске),²² златар Бартол Радојевић,²³ Радоња Мумаловић (његове енглеске кариџе и друге вунене тканине западне израде отели су у Мостару, те се Дубровачка Република нашла побуђена да предузме мере да се оставштина очува).²⁴ Прлабућ Марко Михојевић звани Луцерно био је убијен између Мостара и Ливна.²⁵ Септембра 1522. дубровачка влада је изабрала стараоце добара и пуномоћнике за сакупљање имовине умрлог ранијег владиног агента у Мостару Ивана Милорадовића званог Девића; његову заоставштину сакупио је и продао у Мостару Виценција Ивановић, који је потом био задужен да слично уради и у Дубровнику и на Републичином подручју; нарочито је било опасно да Турци не задрже новац од продаје односно да учине какву другу штету.²⁶ У вези са продајом радића Павла Вуковића у Мостару, покојникова удова дигла је тужбу против Цвијетка Богдановића, прлабућа, због мањка од око 600 акчи у односу на уговорсну цену.²⁷ Од пословно активних Дубровчана у Мостару у трећој деценији као да је био најнаочитији Кристифор Ив. Вукићевић, трговац, нећак ранијег Дубровчанина у граду на Неретви Ивана Кожушине; године 1525. као тутор је узел златара Надо-

¹⁹ HAD, Cons. rog. XXXV, 167 од 15. XII 1519. – Касније Дубровник није имао сталног агента у Мостару, него је, на пример, депозит од 12.000 акчи држан код Шабала чауша (HAD, Lett. Lev. XXXVI, 122' од 26. XI 1588). На сличан начин је неком Осману 1574. остало 32.439 акчи, што је било преко износа што му је следовало из ортачке трговине са једним Налешковићем (Div. canc. CLXX, 101 at).

²⁰ HAD, Deb. pot. LXXXII, 191 од 17. XII 1517.

²¹ HAD, Cons. min. XXXIII, 278 од 5. IX 1580. – Године 1517. у Мостару су били насељени Стоњанин Франо Гргорић, а Бернард Вукашинов Кључић је вероватно био Мостарац, повезан са Дубровником и крштен у њему као католик (Cons. rog. LIV, 153).

²² HAD, Cons. rog. XXXIV, 41 (19. III 1521); XXXV, 36'.

²³ HAD, Cons. min. XXXV, 23 и 28.

²⁴ HAD, Cons. rog. XXXIX, 14' од 9. I 1528.

²⁵ HAD, Cons. min. XXXV, 7 од 19. II 1524.

²⁶ HAD, Cons. min. XXXIV, 179 (16. IX 1522), 203' (29. XII 1522).

²⁷ HAD, Sent. canc. LXXXIV, 160 од 8. X 1521.

лина Лиловића, такође Дубровчанина у Мостару, дао је свом земљаку Марину Миливојевићу, такође из Мостара, прстене (8 златних, 12 сребрних), крзна, свилених тканина и других вредних еспана за минорну своту од 3000 акчи; четири године касније проширио је послове и у два зајма подигао је 356 дуката с роком отплате од 10–12 месеци.²⁸ Занимљив је податак да је прлабућ Леонард Млађеновић, који је и раније пословао са Мостарцима, упутио Крилу Живановићу у Мостар неку количину сувих кожа шиљговина за своту од 1550 акчи.²⁹ Од дубровачких трговаца који су живели у Мостару браћа Марин и Влахуша Миливојевићи су се јаче ослонили на кредите у завичајном граду; сами и са партнерима у Дубровнику током јануара 1522. у четири зајма извукли су 210 дуката и 35 гроша, те јагњићих кожа за 21 и по дуката (по ценама од 16 гроша за 100 комада).³⁰ Дакле, опет увоз јагњићих кожица из Дубровника (тачније из Апулије) у Мостар.

Мостарци су у Дубровник чешће долазили, али су се ређе за стално задржавали. У годинама кад је у балканским земљама владала куга или каква друга епидемија дубровачка општина је водила посебну књигу о доласку својих и туђих држављана. Из Мостара су приспели: фебруара 1522. Кристић Симоновић, фебруара и септембра 1523. Стјепко Радочевић, Илија Љубенковић и Михо Терзић, новембра 1525. Радивој Терзија и јануара 1526. Иван Ратковић, крзнар.³¹ Та имена показују јачу присуност мостарских хришћана међу терзијама и делатност Дубровчана крзинара и златара. Године 1521. у Дубровнику су се задужили Ахмед Турчин (заједно с једним дубровачким подстригивачем сукна) и Влахуша Ивановић.³² Кхи Младена Мостарца Мара примала је кирију куће у Дубровнику у којој је живела, но тај новац јој је сексвестрован.³³

Тридесетих година XVI века генерација првих дубровачких досељеника у Мостар била је на измаку животне егзистенције, а појавила су се и имена нове стасале екипе. У Мостару је умро Леонард Млађеновић који је имао имовине и другде у Турској.³⁴ Од новајлија Дубровчана Влаху Миливојевић Божидаревић се најобимније користио кредитима у матичном граду. Његова лествица подстицајних позајмица кретала се на следећи начин: 1532. године у три задужења 297 дуката и 48 гроша, 1533. 636 дуката и 33 гроша у три зајма, 1538. – 329 дуката и 19 гроша у два задужења, 1539. – 375 дуката и 34 гроша у два задужења;³⁵ две његове обвезнице испу наплаћене, те је регистровање у дубровачкој канцеларији значило почетак судског гоњења; кашњење тих исплате било је три или три и по године.³⁶ На потпуно исти начин до обртног капитала долазио је Антун Ђурковић; са тастом и жениним братом у два зајма примио је 192 дуката, а 1538. у два пута – 327 дуката и шест гроша.³⁷ Иван Ми-

28 HAD, Div. canc. CXIV, 72 (28. IX 1525); Deb. LXXVIII, 164 и 165 (17. и 19. VI 1529).

29 HAD, Deb. LXXV, 18 од 13. XI 1521.

30 Исто, 49', 50', 51, 51'.

31 HAD, Chazamorti, 1500–1530, ff. 53, 57, 59', 70, 71.

32 HAD, Deb. LXXIV, 192 (1. VIII 1521), 217 (5. X 1521).

33 HAD, Div. canc. CXLIV, 66 (21. IX 1525), 137 (4. I 1526).

34 HAD, Cons. min. XXXVII, 60' од 31. X 1533.

35 HAD, Deb. LXXIX, 230, 231, 232; LXXX, 14, 14', 15'; LXXXI, 157, 172; LXXXII, 56, 71.

36 HAD, Div. canc. CXXII, 114'; CXXV, 30 at.

37 HAD, Deb. LXXXI, 87, 128, 167', 172.

линовић је једном облигацијом стекао 76 дуката (1537), а наредне године 49 дуката и 19 гроша; био је мали трговац који 1536. није могао да исплати ни минимални дуг од десет дуката, што је од њега имао да наплати дубровачки кожухар Цвијетко Вукосалић.³⁸ Марин Миљивојевић се 1532. дваред задужио на 704 дуката и 30 гроша, а следеће године опет двапут на 498 дуката и осам гроша.³⁹ Ситан комерцијалиста био је и Милош Вуковић, за кога је записано да је био „трговац из Херцеговине“, можда је пословао у Ливну, Невесињу или Коњицу, задужен на 40 дуката,⁴⁰ ипак је везу са завичајном базом обављао преко Мостара.⁴¹

Дубровачка општина је настојала да се из жетве 1539. године у мостарском крају снабде извесном количином жита. Стога је Михаилу терзији у Мостару дато 10.000 акчи.⁴² Мостарска пијаца служила је Дубровчанима и Стоњанима да набаве воска, сира, склавина и вуне; године 1538. у такву куповину новцем једног Гучетића и са два коња пошла су двојица Стоњана, и то у првом путовању са 6000 акчи а у другом са 25 дуката; главни набављач Иван Кожушина водио је, иначе, интензивне послове са Влахом Миљивојевићем, дубровачким трговцем у Мостару.⁴³

Четрдесетих година умрли су у Мостару Марко Радибратовић и Милош Ивановић.⁴⁴ Главни дубровачки трговац те деценије у Мостару био је Влахо Миљивојевић, који се потпуно ослонио на финансијске инјекције из завичаја. Године 1540. он је са три задужнице дигао 450 дуката и 12 гроша; 1541. – са две облигације 585 дуката; 1542. – једном обвезницом 252 дуката и 21 грош; 1543. – у четири кредита примио је 1103 дуката и 10 гроша; 1544. – са три зајма 443 дуката; 1545. – са две признатицице 429 дуката и 1400 акчи. Новембра 1545. за свог правозаступника у родном граду поставио је Луку Ст. Мигаловића.⁴⁵ Марин Вукасов је 1541. са четири обвезнице, стекао 462 и по дуката, купујући понекад исте количине исте робе; 1542. са шест кредита, ојачао је своја обртна средства за 1684 дуката.⁴⁶ Прлабућ Милош Вукчић задужио се на 81 дукат и 31 грош;⁴⁷ није, међутим, јасно да ли је он био насељеник или рођени Херцеговац. Дешавало се да су дубровачки пословни људи у Мостару имали великих новчаних потраживања од својих земљака у Београду. На пример, Иван Миљиновић од Радича Петровића потраживао је 1007 дуката и 10 гроша, што је требало да утера као пуномоћник један Дубровчанин у Смедереву.⁴⁸ Алузија Султан-паше у писму дубровачкој влади (1548) да су Дубровчани држали разне поседе у султановој земљи, што је султанове

38 Исто, 123', 157; Div. not. CIV, 126'.

39 HAD, Deb. LXXIX, 202, 203'; LXXX, 14, 14'.

40 HAD, Deb. LXXX, 80 од 26. IX 1534.

41 О Дубровчанима у тим местима вид.: Б. Храбак, *Дубровчани у западној Босни 1463–1669. године*, Прилоги Института за историју XX, Сарајево 1984, 120, 123.

42 B. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva*, 206.

43 HAD, Div. canc. CXXIV, 280', 282–2'; Div. not. CV, 319'–20.

44 HAD, Cons. min. XL, 226' (27. VIII 1546); Tut. not. I, 133.

45 HAD, Deb. LXXXII, 72, 100', 108, 158, 188; LXXXIII, 41'; LXXXIII, 69, 69'–70, 93', 208, 208', 210', 284; LXXXIV, 1'–2; Proc. not. XVIII, 143'.

46 HAD, Deb. LXXXII, 174', 185, 187, 188', 193; LXXXIII, 11, 21, 54', 60'.

47 HAD, Deb. LXXXII, 177, 177 од 24. X 1541.

48 HAD, Proc. not. XVIII, 251/II од 30. XII 1547–1546.

харакаре довело до просјачења, можда се односи на Мостар, где се Синан-паша налазио кад је упутио приговор.⁴⁹

Са 50-им годинама дубровачка насеобина је почела да слаби а трговци да се разилазе, можда због појачане конкуренције домаће чаршије. Из те деценије од Дубровчана у Мостару помиње се Петар Павловић, Конављанин, који је примио робни кредит на своту од 92 и по дуката, која се јавља код већине зајмопрималаца, јер је представљала стандардизовану количину текстилне робе.⁵⁰ Послове је продужавао и Влахуша Миливојевић, који је обвезницом добио 115 дуката.⁵¹ Кожухар Влахо Михов умро је 1561. у Мостару.⁵² Због неисплаћених говеђих кожа мостарском Турчину Франо Крист. Кожушина се месецима налазио у дубровачком затвору; куповина је обављена у изузетним околностима: Неретва је надошла и односила је ствари из кућа, па и коже из табханс; Турчин је хтео да дође до новца да би исплатио примљене коже, те је Кожушини просто утрапио робу, иако она у целини није ни преузета.⁵³ Забележено је да су Мостарци 1564. долазили са еспапом у град св. Влаха.⁵⁴ Некад су долазили и без робе, на пример, неки Мехмед Когај Мизелет, као тумач дубровачке владе.⁵⁵

Главни извозни производ Мостараца и 70-их година биле су коже, и то како необрађене говеђе тако и обрађене јареће (кордован). Са мостарским су понекад (као 1573) стизале и ужичке.⁵⁶ Преко Мостара довозене су и бале кордоване из Босне.⁵⁷ У неким случајевима мостарски муслимани, као Јусуф Исмаиловић, прдавали су Млечанима, конкретно Трогиранима, товарну кљусад.⁵⁸ Мостарци су се у Дубровнику понекад јављали и као зајмопримаоци, примерице Осман Первановић (1577) са два кредита од 828 талира, од којих један зајам никад није био плаћен. Послови су постојали и са Хурем-пашом у Мостару.⁵⁹ Градња моста и других здана знатно је унапредила зидарски позив. Двојица мајстора зидара, Стјепан и Никола Мостарани радила су и на неким кућама у граду под Срђем.⁶⁰ Андрија Маринов из породице Кожушине која је у неколико поколења афирмисана на мостарском тржишту, био је по санџак-беговом налогу окован у Мостару, што је у почетку кипарског рата покушао да са неким Млечанима умакне из вароши; био је осуђен да плати 10.000 акчи, те је тражио дозволу дубровачке владе да прода 14 солди своје земље у селу Студенцима како би се ослободио решетака.⁶¹ Те декаде, кад се окончао рат са Млечанима, било је нерегулисано питање продаје

49 HAD, Lett. Lev. XXIV, 18-19; Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973.

50 HAD, Deb. LXXXV, 300 од 12. XII 1553.

51 Исто, 100 од 26. I 1551.

52 HAD, Div. canc. CXLVII, 210. – У пролеће 1572. умро је у Мостару неки Милош (Tut. not. II, 251 од 19. II 1572).

53 HAD, Div. not. CXVII, 161-1' од 8. VII 1566.

54 В. Ђоровић, *Мостар*, 21.

55 HAD, Cons. min. XI.VII, 226' од 6. VIII 1565.

56 HAD, Div. canc. CLXX, 101 at, 22-3 at (за Венецију, Осман).

57 HAD, Div. canc. CLXX, 23' at од 11. VIII 1577.

58 HAZd, Trogirski arhiv, kut. 70, fol. 1253 од 2. VII 1576.

59 HAD, Deb. XCII, 84' 185 (25. i 26. VI 1577); Div. not. CXXI, 74-4' (1. V 1576).

60 HAD, Mob. CXVIII, 62-2' од 3. XII 1577.

61 HAD, Cons. maius XXIV, 287' од 26. VIII 1570.

соли у Неретви, па је дубровачки продајац из Габеле био изложен турским левситама; он је био приморан да долази у Мостар да би уредио не само услове у продаји соли него и да обезбеди забрану слободног довоза вина са млетачке Корчуле.⁶²

Осамдесете године су време отискивања Мостараца са извозном робом у Венецију, изузетно и у Анкону. Извожене су обрађене јареће и овчије коже (монтонине), а довожене вунене тканине. Извозници су били неки Осман и хаци Мемија Скендровић са ортаком хаци-Алијом, док су превозници били дубровачки поморци. При једној пловидби у Анкону уз Мостарце Јахју Скендровића и Сулејмана Куртовића путовао је и Пљевљак Бали Синан. У овом друштву јављао се и Јахја Челебија и неки Ахмед из Мостара. Осман из Мостара је и после 1573. довозио коже у Дубровник. Преко Мостара стизале су коже и из Босне.⁶³ Због одлажења мостарских муслимана у Италију, Дубровчани су били присиљени да им долазе на ноге у Мостар. Главни артикал су биле вунене склавине, посебно „влашке, црвене“, за што су понекад трампили лан довезен преко мора.⁶⁴ Средином деценије Вукосав Шимуновић из Мостара почeo је да шегрутјује код једног дубровачког златара.⁶⁵ Мостарци су тада били врло присутни на дубровачком суду, односно апелацијама на пресуде пред сенатом; у таквом својству срећу се: Ејнекан Ахметовић и Јахја Алијин против Паскоја Шпанца и Ахмед Мустафић у вези с неким питањем о дубровачкој луци.⁶⁶

У последњој десетини XVI столећа настављена је извозна оријентација мостарских муслимана према Венецији и јачање већ стандардизоване производње иских сточарских продуката. Ибрахим из Мостара, уз двојицу Фочака, једног Чајничана и једног Јерменина, на дубровачком галеону превезао је робу у Венецију; цело друштво дуговало је бродару 545 дуката, од чега Мостарац 95, тј. 17%, што значи да му је толики био и удео у каргу.⁶⁷ Слична група муслиманских извозника пловила је маја 1592. – двојица из Чајниче, по један из Сарајева и Фоче и Јусуф из Мостара, превозећи цимет и бибер, плаћајући превознику по 4 и по талира за свитак цимета, четири за коло бибера, али још два дуката на сваких пет свитака напреног зачина, а за сваких 25 говеђих кожа и за сваких 28 мажа (обично по десет кожица) кордована по дукат.⁶⁸ Међу ортацима често рачуни нису били изведени до краја. Јусуф из Мостара, један Сарајлија, један Фочак, примерице, приморали су хаци-Балију из Фоче да у Дубровнику опозове

62 HAD, Div. canc. CLXII, 71'-a at (3. IV 1573), 12 a1 (2. XII 1573).

63 HAD, Div. canc. CLXX, 23 at (29. XI 1582), 101 at (6. V 1583); CLXXII, 65-6 (22. IX 1584); Div. canc. CLXX: 23' at (коже), 101 at (Осман); CLXXII, 65-6 (22. IX 1584, хаци Мемија Скендровић радећи за хаци-Алију извозио је восак из Загреје у Анкону); Div. not. CXXIV, 105'-6 (8. VI 1588 – Јахја Скендровић и Сулејман Куртовић из Мостара са Балијом Синанијем из Пљевљана извозили су робу дубровачким брзлом у Анкону); Noli e sic. XXIII, 85-6' од 4. VI 1588.

64 HAD, Div. canc. CLXXXIII, 23 (22. VI 1585). – Ахмел Мустафић дужник у Дубровнику; Div. canc. CLXIX, 141' од 3. X 1582.

65 HAD, Div. canc. CLXXII, 187 (12. XI 1584); Б. Храбак, *Момци из Херцеговине*, 39.

66 HAD, Cons. rog. LXVIII, 212'-3; Cons. min. LVII, 231'-2 (1. V 1585); Sent. canc. CI, 33, 355'; Div. canc. CLXIX, 141'.

67 HAD, Div. not. CXXVIII, 49'-50 од 9. VIII 1595.

68 HAD, Noli e sic. XXVIII, 53'-4 од 13. V 1592. Div. not. CXXVIII, 49' (Ибрахим); Proc. not. XXIX, 25'-6 (Јусуф). – У Мостару је било крављих кожа из бугарског Тријада 1591. године (Е. Вечева, *Тъговията на Дубровник съ българските земи [XVI-XVIII в.]*, София 1982, 137).

своје дотадашње пуномоћнике Фочака Бехрама и хали-Алију из Бајназара и да за заступника именује Чайничанина Балију Јусуфова, како би од Османа из Пљеваља наплатили 343 талира на име 24.000 акчи, што је припадало компањонима.⁶⁹ Мостарац Балија Велић за извоз обрађених кожица дуговао је дубровачком поморцу 40 дуката.⁷⁰ Поред кожа најчешћи извозни артикал из Мостара биле су склавине. Алија, Пирита и Балија продали су једном Градићу у Дубровнику 300 тих плаштова или ћебади за 247 и по талира.⁷¹ Кредитирање Мостарца Курта Алије једног дубровачког обућара са 233 и по талира вероватно се састојало у продаји говеђе коже на почек.⁷² Карактеристичан је прелаз и мостарских муслиманских трговаца на плаћање сребрним талирима. Хасан из Мостара преко познатог Б. Борђанија у Дубровнику понудио је (1594) и продао Венецијанију В. Белонију 48 сандука воска по цени од 18 дуката и 29 гроша за центенар.⁷³

Првих година XVII столећа општи политички односи између Дубровника и османлијског суседства нису били понајбољи. Сењски ускоци су преко дубровачког подручја продирали у долину Неретве, Попово и Требиње, те је становништво тих области узвраћало истом мером, хватајући водиче ускока из дубровачких заселака. Фебруара 1606. Поповљани су упали у Приморје код Сланог, уз сагласност санџак-бега, под вођством Сејдин-бега, саниак-бегова рођака. У Мостару је противускочке борце купио под барјак хали-Мустафа-ага.⁷⁴ Такве околности и расположења утишали су неповољно на пословање. Па и неки неокончани рачуни нису стимулисали даљу размену. Продаја 1344 литара воска Мостарца Пирите још 1587. године једном Гучетићу није била исплаћена ни јула 1619; ни Османова испорука 1885 литара воска датих на вересију наредне године једном дубровачком пучанину није била финансијски окончана.⁷⁵ У пословни вакуум убацили су се Јевреји који су кордован и монтонине из Босне и Мостара извозили у Анкону, добивши за те послове новац од својих истоверника.⁷⁶ Аврахам и Јакоб Бенун извезли су (јуна 1600) 800 великих склавина из Мостара за Анкону на једној шибеничкој фрегати, при чему су на утовару у Неретви била друга двојица Јевреја.⁷⁷

Као поменути Јевреји, и Мостарци су се користили познатом дубровачком установом поморског осигурања. Као што је Јусуф из Мостара са својим ортацима из Чайниче, Фоче и Сарајева осигурао (1592) терете за Венецију, то су (1610) обавили и Ахмед Первановић за Венецију, хали-Али Шах (1618) са својих 1900 кордованца, 1340 монтонина, 1006 волујских кожа и 50 свитака жутог воска (у укупној вредности од око 2500 дуката) за Анкону, Ахмед Хоцић (1618) за коже и восак у Анкону, Ахмед Муратовић (1620) за коже и 14.000 литара жутог воска за Анкону (што је процењено на 3000 дуката).⁷⁸ Мостарски Јевреји Јехуда, Аврахам и Мордохјај Пијаде

69 HAD, Proc. not. XXIX, 25'-6 од 14. V 1592.

70 HAD, Div. canc. CXXV, 232'-3 од 31. VII 1591.

71 HAD, Div. canc. CLXXXIV, 28-8' од 20. V 1596.

72 HAD, Div. canc. CLXXXIII, 79' од 23. V 1592.

73 Т. Поповић, *Писма Барјоломеју Борђанију (1593-1595)*, Споменик САНУ 124, 41-2.

74 HAD, Lett. Lev. XII, 122' (21. II 1605), 127-7' (4. III 1606).

75 HAD, Div. for. XX, 128, 130'.

76 HAD, Div. canc. CXCVI, 158 од 24. IV 1608.

77 HAD, Noli e sic. XII, 57-8 од 28. VI 1600. – Восак Пирите Мостарца, неких Сарајлија и Фочака забележен је у Дубровнику 1587. године (Div. for. XX, 128'-31').

осигурали су (1617) коже на једној дубровачкој тартани за Анкону.⁷⁹ Црно обојени кордован у Мостару Дубровчани су извозили у Анкону.⁸⁰ Готово искључива упућеност мостарских муслимана на Анкону у другој декади столећа приметна је и код воска, мада Анкона није важила као пријемна лука за тај артикал. Иако је већ давно отворена сплитска скела, мостарски мусимани, као и они из Босне, остали су у ово доба верни старој извозној луци – Дубровнику.⁸¹ Док су се пословни људи из Београда усмешавали и на Сплит, они из Софије и Мостара остали су везани за Дубровник, уколико Мостарци нешто нису извозили-увозили и преко Неретве. Да би омели пословање дубровачког пристаништа, „пет мудрих у трговини“ поставили су млетачком сенату питање да ли да се вунене тканине и даље шаљу у град св. Влаха.⁸² Ипак, Мустафа Хамзић и Ахмед Первановић, уз Сарајлију Стјепана Николића, имали су пуномоћника који је товарио њихову робу у Дубровнику за велеград на лагунама.⁸³ У Дубровнику одвојене заступнице за пријем вредности, било из Италије или са Леванта, имали су Ахмед Первановић и хали-Али Шах.⁸⁴ Из Венеције је хали-Али примао вунене тканине и свилени атлас, плаћајући их говеђим кожама (у једној партији са 1016 таквих кожа по 80 акчи комад). Каријеје и други текстили Мостарац хали-Цафер добијао је преко Неретве, посредством својих пословних пријатеља Николе и Ивана, босанских католика.⁸⁵ Мостарац Махмуд Алуђузов дуговао је Ђури Павловом из Трогира, житељу Анконе, 210 дуката, и то у Дубровнику, где је у Ђурино име пословао Ђакомо Петибело, Анкоњанин, на кога је Махмуд упућен у погледу ликвидације обавеза.⁸⁶ Хали-Балија Кресојевић из Сарајева примио је у Мостару од дубровачког кожухара Ивана Ст. Колаја прне кожухе; кожухаров јетић Иван и неки Петар „с Хрвата“ испоручили су Кресојевићу преко 50 тих кожуха да их прода.⁸⁷

У трећој деценији XVII столећа мостарски мусимани су извозили искључиво у Анкону и само за ту луку су се у Дубровнику осигуравали (обично по стопи од 2,5%). Слали су: суве и посольене волујске коже, бели кордован и беле монтонине, жути восак, изузетно и склавине, рашу (шајак) па и нови бакар (2160 ока = преко 2,7 тона). Извозници и осигурани били су: 1620. године – Мухамед Алијић, Ахмед Муратовић, Сале Ризвановић; 1621. – Ахмед Первановић; 1622. – Ахмед Первановић; 1627. – Ахмед Первановић и Мехмедин Турчин; 1628. – Ахмед Первановић, хали-Осман (са Саедином из Сарајева те Мемишахом и Омером Челебијом

78 HAD, *Noli e sic.*, XXVIII, 53; XLIX, 254–5; LI, 35–6; LIII, 181, 253; LV, 34, 312; J. Luetić, *Iz međunarodne djelatnosti hercegovačkih i bosanskih trgovaca*, 115, 118, 119. – О каравану сарајевских Јевреја у Мостару 1607: В. Винавер, *Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века*, Историјски часопис XII–XIII, Београд 1963, 318.

79 HAD, *Noli e sic.*, LIII, 15 i 26; J. Luetić, и.н., 118.

80 HAD, Proc. not. XXXIV, 102 од 11. IV 1617.

81 В. Винавер, *Босна и Дубровник (1595–1645)*, Годишњак Друштва историчара БиХ XIII, Сарајево 1963, 227.

82 ASV, *Cinque savi alla Mercantia*, N°30 (Capitoli, N°7, 1614–24), f. 301 од 28. VI 1619.

83 HAD, Proc. canc. XIX, 101' од 27. V 1610.

84 HAD, Proc. canc. XXXIV, 140 (28. VIII 1619), 238' (1619).

85 HAD, Div. for. XXIII, 57 од 14. V 1611; XXIII, 151–1' (13. VIII 1611).

86 HAD, Div. not. CXXXIV, 118' од 9. VI 1616.

87 HAD, Div. for. XXIV, 126–7 од 14. IV 1612.

из Соли тј. Тузле).⁸⁸ Ахмед Первановић, у своје име и у име компанијона хаши-Алије Шаха закључио је пословање са Дубровчанином Стијепом В. Урбанијем.⁸⁹ Новембра 1620. Дубровчани су слали гласника ћехаји у Мостар да се либерализује јасак, тј. општа забрана извоза из државе.⁹⁰ Септембра 1627. у Мостару је заустављен караван од 300 коњских товара вуне, воска и скопских кожа који су имали да стигну у Сплит; Дубровчани су преко емина пред својим градом успели да мостарске власти преусмере караван у Дубровник.⁹¹

30-их година извозници из Мостара у Анкону били су: хаши-Осман са ортацима, Незир и Исак, пословна заједница хаши-Мехмеда из Мостара, Календера Височалије и Јерка Михаиловића, заједница Османа Челебије из Мостара, Салија из Сарајева и хаши-Мехмеда из Челеби-пазара те Србина Вукашина Радовића. Срби се, дакле, у извозу из Мостара јављају 1636. године. Осигурани су: волујске коже, кордован, монтонине и жути восак.⁹² На захтев Илије Р. Котла, Мостарца који се у то време већ уврежио у граду под Срђем, извршен је сексвистар једног сељака из Чепинкућа у корист Петра Терзије из Мостара.⁹³ Због нејасног става херцеговачких власти према продаји соли у Неретви, нарочито дубровачке која је показивала тенденцију скока цена и иновације са мерама на рачун потрошача, дубровачки продавац соли из Габеле ишао је у Мостар на постапак са босанским пашом Сулејманом.⁹⁴ Дубровчане је бринуо по новљени јасак против њих 1636. године.⁹⁵

Из година пред кандијски рат постоји само случај бирања арбитара у Дубровнику у спору између Мостарца Мехмеда Хусеиновића и Анкоњанина Андреа Волерија.⁹⁶

• • •

Карл Пец је дефинисао да су се у Мостару муслимани бавили трговином, православни ситним трговањем, а католици су били занатлије. Мостарски крај производио је црно вино, арпацик, пиринач (који се много трошио), нешто маслиног уља, агруме, док је садња дувана настала тек 1720. године.⁹⁷ Попис из 1477. одредио је Мостарцима да испоручују седам лукана пшенице (по 24 акчи лукно), пет лукана јечма (по 15 акчи), два лукна проса (по 15 акчи), 230 медри младог вина (по пет акчи медра), од бостана и кошница по 30 акчи дажбине, 15 акчи за свиње (30 комада) и 687 акчи пореза за ситну рогату стоку (1374 комада). У мостарском атару било је 250 дунума винограда (по пет акчи од дунума). Од мукате тржне таксе, глобе са хасовима, и од влаха добијано је годишње 2700

88 HAD, Noli e sic. LV, 8*, 31*, 32, 200'; LVI, 68'; LVII, 56, 62'; 63-4'; LVIII, 140, 227; Noli e sic. canc. V, 269-9'; VI, 2*-3, 56, 62', 164, 168; J. Luetić, и.и., 119, 120.

89 HAD, Div. not. CXXXVI, 99 од 3. X 1623.

90 HAD, Cons. min. LXXI, 181' од 16. XI 1620.

91 ASV, Senato I (secreta), Deliberazioni Costantinopoli, R. XVIII, f. 98*-9 (11. IX 1627), 104'. 117-T.

92 HAD, Noli e sic. LIX, 16, 61'; Noli e sic. canc. VI, 164-5'; J. Luetić, и.и., 121.

93 HAD, Div. for. CXXXI, 82' од 10. XI 1639.

94 HAD, ASMM XVII s., sv. LIII, № 1935/9 (фебруар 1634); sv. LXXIa, № 2127 (24. II 1635); sv. XC, № 2227 (6. I 1636).

95 В. Винавер, *Босна и Дубровник*, 214.

96 HAD, Div. for. LXVII, 148*-9 од 20. VIII 1641.

97 C. Pecz, *Mosar*, 47, 49, 50, 51, 54, 67, 68.

акчи.⁹⁸ Мостар је био хас мирилице и већ 1519. године обезбеђивао је 10.281 акчи.⁹⁹

БОГУМИЛ ХРАБАК

Сицил мостарског кадије 1632–34. године (који се овде строго селективно користи због мањка простора) даје добар увид у врсте занатске делатности и позиција занатлија у локалној привреди. По броју и значају прво место међу занатлијама заузимали су табаци. Хаџи-Мустафа спомио се са Омером Абдулаховим због неиспоручених кожа. Дужничко-кредитни односи постојали су и међу самим занатлијама, на пример, између табака Мехмела и Хасана. Ђурчија Ахмед био је оснивач посебне махале, у којој су живеле и друге занатлије, на пример, хафафи. На рачун терзија било је примедаба да не квасе чоху пре него што је режу. Било је притужби на крађу кожа. Неки табаци били су присиљени да заложе виноград због дугова. У својим пословима неки табаци су имали и пуномоћнике. Хајат Ахмед морао је да заложи башту за дуг вакуфу. Ђурчија Мурат био је присиљен да заложи и кућу и виноград за обавезе према вакуфу кадуне Ајше. У сицилу бележи се Доња табхана, што значи да је морала да постоји и Горња. Неки житељи Мостара поседовали су летње пашњаке на Прењу и јајлу звану Каплућа, на којима нису могли да остваре своја власничка права. Спор је постојао и око пасишта између сељана Шурминаца и посадника Почитеља око једног пасишта. И године 1633. било је насељавања влаха под надзором Турака. Забележен је и иступ трговца и занатлија против придошлих Грка и Јермена.¹⁰⁰

У сицилу се помињу следеће занатлије: бербери и ранари, обућари и чизмације, ђурчије, кожари, месари, халвалије, кафешије, (такође убрзани у занатлије), столари, дунђери, зидари, клесари, ножари, ковачи и поткивачи, клинчари, сабљари, пушкари, кујуније, калаџије, часовничари, самарије, казаси (свилари, позаментери), бојације и књиговесци.¹⁰¹ Х. Крешевљаковић тврди да су у Босни израђивани само бели кордован и монтонине (мјешине), док су жуте обрађене кожице стизале из Скопља.¹⁰² У извозним пословима помињан је и црни сахијан (кордован), ако не израђен у Мостару онда вероватно софијски. Мостарски Кујуншилук био је најпре улица (махала) златара. Из досадашњег излагања могло се видети да су неки мостарски златари изучили посао у Дубровнику. Медитерански утицај на израђенима херцеговачких златара је очигледан, а разлика се пре свега, састоји у томе што су накити из Херцеговине нешто гломазнији. Већ средином XVI века мостарски златари радили су за друга места, а њихов је центар у XVII столећу постао чувен. Неке мостарске кујуније, као досељен Иван Милић из Чайниче, не само што су радили за локално тржиште него су израђивали предмете и за манастир у Тре-

98 A. Aličić, и.л., 201–2.

99 Н. Тодоров, Балканският град, 90.

100 М. Мујић, *Sidžil mostarskog kadije 1632–1634*, Mostar 1986, 108, 110–11, 122, 128 i 129, 141, 210, 265, 213, 235, 239, 244, 257, 156, 211–2, 177, 118. – Извозници су били табаци и ћебеније (Н. Крешевљаковић, *Gradska privreda*, Godišnjak I, 206, 180).

101 Н. Крешевљаковић, *Etnografi-M*, 78–9.

102 Н. Крешевљаковић, *Gradska privreda*, 179. – Мостарци као златарски и крањарски фамули у Дубровнику; Div. canc. CLXXII, 87 (12. XI 1584); CLXXVIII, 57 (26. VI 1589).

бињу (1637) а занимали су се и трговином.¹⁰³ Прелаз занатлија у сферу промета био је законит и у мање угледним занатима.

Кујуншилук је, неко време касније, био и седиште трговине у Мостару. У вароши је, иначе, било више базарана, имућних трговаца оријенталних тканина; они су одржавали везе не само са Сарајевом и Дубровником него и са Цариградом и прекоморским (италијанским) областима.¹⁰⁴

* * *

За извоз према млетачким поседима од битног је значаја у прво доба био саобраћај на Неретви и у њеној долини и излаз на море на њеном ушћу. На јављање из Шибеника, санџак-бег и мостарски кадија су (јануара 1526) одговорили да је султанова волја да се обезбеди промет Неретвом, којој гравитирају крајеви њеног суседства.¹⁰⁵ Тим путем Неретвом потажно су се користили у то време и неки дубровачки поданици да би избегли дубровачку царину и кумерк од 2% за робу извозену из турских места у Венецију.¹⁰⁶ Повезивање пословних људи из Босне и Херцеговине са далматинским лукама и преко њих са дуждевом престоницом стварно је почело после 1540. године, пошто је окончан рат 1537-40. године. Оно је прекинуто новим ратом (1570-73). Успостављање контаката после тога обављано је преко Дубровника. На пример, један Венецијанац је (јуна 1575) уговорио са Ферхатом Обрадовићем из Мостара да му пошаље 13 топова енглеских каризеја (по 16 дуката труба) и четири пече других вунених штофова (по 30 дуката комад); за примљени текстил Мостарац је био дужан да у Дубровнику испоручи 1000 комада кордована (по 30 млетачких солди за велику либуру тежине).¹⁰⁷ Већ је речено да су непосредни пословни додири са Венецијанцима а одмах затим и с Анконом успостављени 80-их година XVI века. Сплитска скела отворена је 1592, али су се Мостарци, како је већ речено и даље држали Дубровника, одакле је с Анконом пословало бар десет мостарских трговаца.¹⁰⁸ Ради унапређивања трговачког промета за време службовања сплитског кнеза Гарционија, у Босну је (пре децембра 1619) послат један јеврејски трговац из Сплита, а у Мостар и Фочу Вићенцо Стјепанов, завичајан у Мостару. Мостарац је поднео извештај да су Мостар и Фоча близу Дубровника, чији агенти преусмеравају караване према свом граду, иако полазе за Сплит.¹⁰⁹

Мостарци се, као и жители Сарајева, Бањалуке и Високог, помињу у Сплиту, али су сами Мостарци највише желели да се упућују на Јадран преко ушћа Неретве. Млетачки бродови су их, међутим, задржавали на мору кад би дигли једра ка Анкони или Апулији.¹¹⁰ Пут у Анкону из града св. Влаха био је безбеднији. Муслимански трговци су пловили по

103 Б. Радојковић, *Старо српско златарство*, Београд 1962, 60, 65-6.

104 Н. Крећевљаковић, *Esnaf-i-M.*, 79.

105 I diari di Marino Sanuto XL, Venezia 1894, 873 (Шибеник 20. I 1526).

106 HAD, Cons. rog. XXXVIII, 16 od 14. VI 1525.

107 HAD, Div. not. CLX, 133' od 4. VI 1575.

108 S. Traljić, *Tgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću*, Pomorski zbornik (povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942-1962), Zagreb 1962; 349.

109 *Commissiones et relationes venetae, digessit*, G. Novak, t. VI, Zagreb 1970, 289.

110 В. Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI-XVIII век)*, Београд 1970, 216.

средњем Јадрану довозећи уље. Године 1635. маршилијана Мостараца Јусуфа Сулејмановића и Абдије Челебије ухваћена је по налогу которског провидура, у име компензације за штету коју су нанели султанови поданици Улцињани; та двојица су се жалили чак пред дуждом у Венецији.¹¹¹ На сличне дискриминације умели су Мостарци да кравате одговоре. На пример Млечанина Фозанса, који је из Сплита кренуо у Турску, убио је његов слуга на путу за Мостар, по наговору неког Али-аге, ренегата из Месине.¹¹² Пред кандијски рат са босанским комерсантима много је пословао Ђовани Цанки из Венеције, дајући знатне количине робе на вересију. Цанки је протестовао против Мехмеда Мостарца зато што му није повратио неки акт извесног Тозића из Сарајева на 300 дуката дуга, иако је Мехмеду уплаћено 420 дуката и шест гроша (јемац при исплати био је Бартоломео Цанки), што је Мехмед потраживао.¹¹³

Кад је (јануара 1636) проглашен јасак против Дубровника, до извесне мере појачан је саобраћај Мостара са сплитском скелом. Султан је, наиме, наредио да у Дубровник може да иде само роба дубровачких трговца, док сва остало треба да се усмерава у Сплит, како је, тобоже, било од давнина. Заповест Порте одмах су почеле да спроводе кадије у Мостару, Пљевљима и Фочи. Дотад је сплитска лука била готово напуштена, што је представљало штету и за отоманске државне финансије.¹¹⁴ Но та иницијатива краткотрајног рока није ојачала контакте Херцеговине и Мостара са Сплитом, јер је ускоро настао дуготрајан рат са Млечима.

V. МОСТАРСКИ КРАЈ ПОД УДАРЦИМА ЕЛЕМЕНТАРНИХ УДЕСА – ЗАРАЗА, ЗЕМЉОТРЕСА

Епидемије су много више него тадашњи ратови и принудне депортације становништва смањивале популацију конкретне регије. Размере таквих несрећа човек данашњици једва да може схватити. Историчари општег типа и даље каскају за акцидентима политичке прошlostи, не показујући спремност да истражују често праве катализме погођених области. Проучавање здравства, очигледно, треба обухватније истраживати, јер су заразе ширене по великим пространствима.

Прва редња куге, од пада Босне под османлијску власт, погодила је Херцеговину 1464. године, кад је болест ширена од Стона дубље према унутрашњости, и маја 1465, кад је турска војска силно нагрнула у херцегову државу.¹ Према једном писцу који не доноси научну документацију, куга је давила делове босанко-херцеговачког простора у годинама 1466–68.² Поуздано се зна да је Церница била 1467. закужена и да

¹¹¹ ASV, Senato I (secreta), Deliberazioni, R. XXIII, 115–6 (25. IX 1635), 127, 129.

¹¹² ASV, Senato I (secreta), Deliberazioni Constantinopoli, R. XXI, f. 95.

¹¹³ HAD, Div. not. CXXXVIII, 108–8° od 27. VI 1648.

¹¹⁴ Г. Стanoјeviћ, Јунословенске земље, 180–1.

1 Р. Јеремић, Прилози историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турцима и Аустријско-Угарском, Београд 1951, 19.

2 Н. Hajdarhodžić, Alcuni cenni sulla studi delle epidemie di peste nera in Bosnia ed Erzegovina del 1348 al 1838, Atti del XXVI congresso nazionale di storia della medicina, Roma 1973, 377.

је болесна врућица прометом проширена у Фочу.³ Две и по десеније затим нема изричних вести о редњама у Неретви. Један стари српски летопис подсећа да је 1493. било „смртоносје“ по целој царевој земљи.⁴ Мостар је у здравственом погледу скретао пажњу добро организоване санитарне службе Дубровника јануара 1502, јер је регистрован долазак путника из тога места⁵ У литератури је запажено да је чума морила у Мостару 1507. године,⁶ мада дубровачка архивска грађа о њој не зна ништа. Није сигурно да се локална зараза у неким местима требињског краја⁷ даље простирада по Херцеговини, као и како је Мостар прошао за време познате епидемије 1526-27. године. Неки дубровачки документи би указивали да је заражених крајева морало бити маја 1529. дубље у Херцеговини, посебно у горажданској околини.⁸ Дубровачки солар у Неретви морао се крајем маја 1532. склонити у Мали Стон због прилепчive „немоћи“. ⁹ Није познато докле је чума допузала на север долином реке. Наредне године било је помора на више страна у Херцеговини (Мостар, ушће Неретве са Габелом, Невесиње).¹⁰ Ристо Јеремић налази 1541. некакву кужну редњу и у херцеговачком залеђу Дубровника.¹¹ Године 1545. чума је косила у Мостару и Габели.¹²

У другој половини XVI века помор је најпре 1553. захватио Сарајево, али је владао и око Мостара, у Неретви чак до Габеле, у Требињу и Невесињу. Крајем 1556. на дубровачкој граници испречио се кордон стражара да онемогући додир људи из Херцеговине са дубровачким поданицима. Један запис сведочи да је 1559. свуда давила црна смрт.¹³ Осме и десете десеније тога столећа Херцеговина је посебно била угрожена преносом немани. Ујесен 1570. чума је усмрћивала особито у Никшићима. Августа 1571. „смртоносје“ је још било присутно у Неретви.¹⁴ Један француски дипломата помену је заразу фебруара 1572. у Пљевљима.¹⁵ Млетачке финалне релације које су подносили млетачки функционери из Боке Которске кугу стално помињу 1572. године.¹⁶ У Попову зараза је односила животе и 1574, као вид вишегодишње редње.¹⁷ Француски

3 Б. Храбак, *Кужне редње у Босни и Херцеговини 1463-1800*, Историјски зборник II, Бањалука 1983, 7.

4 Ј. Стојановић, *Стари српски родослови и лепојаси*, Ср. Карловци 1927, 257, бр. 824; Р. Јеремић, *Прилози*, 19.

5 HAD, Chazamorti, 1500-1530, 7.

6 С. Peez, *Moslar*, 224; В. Ђоровић, *Мостар*, 19.

7 Б. Храбак, *Куга у балканским земљама под Турцима од 1450. до 1600. године*, Историјски гласник 1-2/1957, 27.

8 Б. Храбак, *Таласи куге на босанском-херцеговачком управном простору 1463-1800*. Acta historiae medicinae..., №1/XXIX, Београд 1989, 80.

9 HAD, Cons. rog. XLI, 84 od 28. V 1532.

10 Б. Храбак, *Куга*, 10.

11 R. Jeremić, *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama do kraja XIX veka*, Zagreb 1935, 21.

12 *Annales ragusini anonymi item Nicolai Ragnina*, digessit S. Nodilo, Zagreb 1883, 118-9; S. Razzi, *La storia di Ragusa*, Ragusa 1903, 161. – Илија Николић (*Кад морија Мостар моријаше*, Сарајево 1963, 127), исправио је хронолошку омашку В. Ђоровића и Р. Јеремића о болести 1546. уместо 1545. године.

13 Б. Храбак, *Таласи куге*, 21. – О зарази у Билећи 1563: Cons. rog. LVII, 1'.

14 Б. Храбак, *Кужне редње*, 11-12.

15 E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, t. III, Paris 1853, 247.

16 *Commissiones et relationes venetae* IV, 77, 82, 83.

17 Б. Храбак, *Кужне редње*, 12.

путописац Жан Палерн Форезје записао је да се у Фочи 1582. јако умирало од чуме.¹⁸ Средином 80-их година опет је прохујао један трогодишњи талас заразе; године 1584. од чуме у Босни, Херцеговини и Србији је померло, наводно, чак 200.000 људи.¹⁹ Један српски летопис сачувао је успомену на црну смрт 1583., која је редила по свим српским земљама.²⁰ О великој епидемији у Херцеговини и у суседним пределима говори једна наредба султана Мурата III послата кадијама и херцеговачком санџак-бегу. Због великог помора свет се разбежао, па харак није могао бити сакупљен; да би се стекао увид у настало стање, именован је назор Мелек Шах да попиши поданике који су се одржали у животу; стога је чауш Ибрахим у цариградској дефтерхани примио пописне књиге за Мостар, Невесиње, Пљевља и Пријепоље; у изради новог регистра суделовале су и месне кадије.²¹

Први сигури податак о епидемији куге у XVII веку у Херцеговини односи се на април 1602. и на место Заострог; у породици Бановића, на пример, померло је 31 особа, а у животу је остао само један мачак.²² Велика редња забележена је септембра-октобра 1604. у готово целом султановом царству на Балкану, па и у Тјентишту, Сарајеву и деловима Босне.²³ Новембра 1608. умирање је захватило Ливно и средишњи део Херцеговине. У Подхуму је затрто шест породица, у Миошима једна, у Сријковићима све куће, осим три. Изумрла су целокупна насеља Хухлићи (?), Скрнићи (?), Атлагово Село, Реситани, Руани (?), Капрањ, Челебијино Село, Ђићи, Љубушки, Читлук, Гргурићи, Жировићи, Прасапи, Харамбашића Село, Каблићи, Шипанчићи, Жупни Поток, Липа, Кантар. У Вучићима изумрле су четири обитељи, на простору Подхаршана до насеља Милоша Радоковића пет дома, у Богатићима, Бодићима и у Свиленима заражено је било и последње домаћинство, са изузетком две куће у засеоцима Винци и Ејупу. У Добрањи је била покопана једна породица, док су у Пролошку и Боскопољу сви померли, у крају Бабидиља, у селу Катани оболела је једна кућна заједница, у Жуконима још једна, у насељу Засидани само се чељад двају огњишта одржала. У Грабовцу је „смртоносје“ појело две породице, а у селу Рукове (?) погребени су сви.²⁴ Августа 1613. зараза је пренесена из Цариграда и Једрене на области Полуострва, чиме је обухваћена и Херцеговина са Мостаром, Коњицом и Загорјем; људи су положени у црну земљу да им се ни броја није знало, али су хришћани и Јевреји ипак мање страдали, јер су одмах избегли, на пример, из Сарајева. Плућна и бубонска куга нису утврђене у Гацку и Невесињу, али је ту нотирана нека друга болест месеца

18. Р. Самарџић, *Београд и Србија у савременима француским савременицима. XVI и XVII век*, Београд 1961, 139.

19. V. Klačić, *Povijest Hrvata*, knj. V, Zagreb 1973, 448.

20. Ј. Стојановић, *Стари српски летописи*, 269; Р. Јеремић, *Здравствене пратилке*, 21.

21. Б. Храбак, *Куја*, 33.

22. Б. Храбак, *Кожне редње* 12-13.

23. ASV, Senato III (secretaria), Dalmazia, Rettori et altre cariche, filza III, Поро Трелезији из Сплита 7. X 1604. и Ђовани Франческо Брагадини из Котора 12. X 1604; Č. Ćirić-Šain, *Pisma Marka Kavanjinu, splitskog trgovca iz prve polovine XVII stoljeća*, Starine JAZU 49, Zagreb 1949, 16.

24. ASV, Senato III (secretaria), Dalmazia, filza VII, апеке писма сплитског капетана од 2. XII 1608.

августа.²⁵ Ујесен 1619. из сарајевског огњишта болести она је продрла у Гацко; пренео ју је неки турски трговац са платном и марадицама; заразом је обухваћено и Загорје, места према Албанији, али и према Неретви.²⁶ Године 1625. чума је косила у Херцеговини, где је дневно умирало 200–300 људи.²⁷ Болест је крајем 1627. из Сарајева пренесена у крај око Неретве. У село Колесно код Невесиња заразу је донео неки кожар из Сарајева. Из Невесиња смртност се раширила по осталој Херцеговини, тако да је крајем године давила у Неретви (Заострог).²⁸ Септембра 1637. црна смрт се локално манифестовала у Фочи и Чајничу, али су јуна 1638. Чајниче и суседна два–три места била већ у редовном здрављу.²⁹ Херцеговачки паша се упутио у Дувно, плашћени се да остане у Мостару због болести.³⁰ Зараза се јавила у Херцеговини ујесен 1543. године. У Фочи је почетком децембра умирало дневно по десет лица. Клек код ушћа Неретве остао је без живе душе.³¹ Болест је онемогућила да се аурипигмент неког муслимана из Сарајева у долини Неретве транспортује у Сплит.³² Током јесени 1647. и наредног пролећа куга се из Требиња проширила по највећем делу Херцеговине до Неретве (Дубраве, поред Мостара) и до Билећа.³³ Млечани су рачунали да је Мостар већ био заражен. Од средине јануара до половине марта 1648, међутим, у Мостару и Неретви није било примера кужног оболења.³⁴ То је било доба кандијског рата, кад су турске луке биле блокирале, а дубровачка је била дискриминисана, те се мање трговало, а са мањим крсташем народа мање се ширила и болест. Оглашавање куге у селу Златару код Фоче, где је пренесена из Србије, било је ујесен 1654. сасвим локално.³⁵

У позно лето 1662. куга је овладала Мостаром, Ливном и Дувном.³⁶ У Мостару зараза није потпуно превладала до пролећа 1665. године.³⁷ Но, већ новембра 1667. Дубровчани су регистровали болест у 20 кућа у Мостару. Плашћени се заразе у Мостару босански паша је отишао у Дувно. Две године касније, августа 1669, у Мостару се почела осећати зараза.³⁸ У пролеће 1677. Сарајево и Мостар су поново горели од врућице, а кужно оболење је овладало и у Попову. Месеца новембра опустошена су нека села, почевши од Мостара до Попова.³⁹

25 D. Orlić, *Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku*, Sarajevo 1956, 49; исти, *Коменџар дубровачких вијести о епидемијама у Босни и Херцеговини у XVII вијеку*, Acta historiae medicinae, N°1/1961, 89.

26 HAD, Lett.Pon. XII, 194; D. Orlić, *Dubrovačke vijesti*, 51; исти, *Коменџар*, 92.

27 ASV, Senato I, Provv. da terra e da mar, filza 376, N°35 од 8. X 1625; Orlić, *Коменџар*, 93.

28 HAD, Lett. Pon. XIV, 39, 223; D. Orlić, *Dubrovačke vijesti*, 51–2; исти, *Коменџар*, 89–91.

29 D. Orlić, *Dubrovačke vijesti*, 53; исти, *Коменџар*, 93.

30 HAD, ASMM, XVII s., sv. 49, N° 860/40, Beograd 23. I 1633.

31 Ђ. Орлић, *Коменџар*, 93.

32 Č. Ćirić-Sain, и.и., 134, 132, 133, 141.

33 Ђ. Орлић, *Коменџар*, 94; Б. Храбак, „Злићи“ из Херцег-Новог и зулумтарење на узгарју дубровачке тирковине 1600–1667, Бока XII, Херцег-Нови 1986. 90.

34 HAZd, Atti dello provveditore di Macarsca, b. I, f. 511', 61–6'; провидур А. Зане макарском бискупу у Омишу 26. X 1647 и 14. III 1648.

35 Б. Храбак, Епидемије у Сарајеву, Сеоски дани Сретена Вукосављевића IX, Пријевоље 1981, 43.

36 HAZd, Spisi generalnih providura: Dirolamo Kontarini, t. II, f. 70-0 (Сплит, 3. IX 1662).

37 HAD, ASMM XVII s., sv. XLI, N° 1807 од 9. IV 1665.

38 Р. Самарин, *Борба Дубровника за ослобођење*, 240, 249, 479.

39 D. Orlić, *Dubrovačke vijesti*, 61; исти, *Коменџар*, 96.

О зарази откривеној у Мостару Дубровчани су известили генералног провидура Далмације, скренуо му пажњу да се роба ипак довози у Неретву, а затим пребацује на Корчулу.⁴⁰ Почетком августа 1679. чак у Ватикану се знало да чума сатире у Мостару.⁴¹ То је, можда, био наставак оне епидемије која је (1678) обухватила Никшић и Корјениће односно Сарајево (1679). Смртност је била мања него за време редњи наредних година.⁴² Марта 1690. у Мостару је установљена зараза у десет кућа, а слуга неког трговца из Фоче умро је при повратку из Дубровника.⁴³ У првој половини јуна умро је од чуме и требињски бег. Помора је било и у Мостару, Сарајеву, Дринишу, Шибенику и Кинину.⁴⁴ Млетачки санитарни органи поново су регистровали заразу првих дана новембра у Мостару, Читлуку, Габели, Стоцу и Дубрави; средином децембра Херцеговина је и даље била на удару смртоносних бацила.⁴⁵ Почетком августа болест је у Мостару и Сарајеву престала, те су Дубровчани сматрали да се може обављати трговачки промет са поменутим градовима.⁴⁶ У последиће три године столећа куга је била пратилац живота у планинским пределима код Читлuka, јужно од Мостара.⁴⁷ И народна песма зна да је Мостар морила куга.

Мостар је страдао од земљотреса 1563. године.⁴⁸

За разлику од многих градова у Босни и у Херцеговини Мостар није много страдао од пожара, јер су његове зграде биле саграђене од камена, а не од дрвета.⁴⁹

VI. ВОЈНИ ПОЛОЖАЈ МОСТАРА ОД ПОЧЕТКА КАНДИЈСКОГ ДО ЗАВРШЕТКА МОРЕЈСКОГ РАТА (1645-1699)

Позиције Мостара као гарнизона и значајне пијаце биле су стабилне првих година рата око Кандије. Јужно од града, на чифлуку заима Мустафе у Горици (мостарска нахија) били су насељени власи, који су били задужени да обезбеђују скелу Неретве; страже је смештавао кнез Павле, син Вукшића. То је било још у зиму 1566. године. Павле је поседовао брат о свом кнежевском достојанству.¹ До 1652. године никаквих војних операција није било у долини Неретве. Те године Млечани су почели пронирати у Херцеговину из својих далматинских градова. Кадије, муфтије, хоље, и заими из Мостара, Габеле, Имотског, Невесиња и Коњица,

⁴⁰ HAD, Lett. Pon. XXX, 49', 70'.

⁴¹ HAZd, Ispisi iz vatikanskih arhiva fra Danila Zeca, V-48, 12. VIII 1679.

⁴² Б. Храбак, *Кужне редње*, 22.

⁴³ С. Peez, *Mostar*, 225 (1689!); J. Jelenić, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, 67, 66; Хајдуши у Боки, 503, 509.

⁴⁴ HAD, ASMM XVII s., sv. LXXVII, N° 2132/3, Стравча 16. VI 1690; Lett. Pon. XXXVIII, 177 (6. VIII 1690).

⁴⁵ ASV, Senato I, Provv. da terra e da mar, filza 711, кнез са Хвара 3. XI 1690; ДАП IV-2, 9. VII 1690; Г. Станојевић, *Далмација у доба морејској ратње*, 99.

⁴⁶ ДАП, IV-2, 26 (6. VIII 1690).

⁴⁷ HAZd, Ispisi iz vatikanskih arhiva fra D. Zeca, V-680, 21. II 1699, Венеција.

⁴⁸ С. Peez, *Mostar*, 224-5.

⁴⁹ Н. Крећевљаковић, *Етнографија*, 75.

¹ Комисија за историју Босне и Херцеговине при АНУБиХ, инв. бр. 75, Ahkām defteri из 973. хијр. године, стр. 510 превода А. Полимића (17. VI 1566).

као и из других крајева Херцеговине, састави су се у Сарајеву, молећи пашу да пошаље војску пут Имотског и Ливна.² Особито је претила опасност Мостару, јер су Млечани повели један поход до Бијелог Поља (у суседству Мостара), али су ту потучени од намах сакупљених Мостараца, изгубивши 400 људи.³ У току те године житељи Мостара су војевали и у боју на Задварју, где је харамбаша Јанко Митровић заробио Мостарца Алију Калајију.⁴ До овога ангажовања дошло је тако што су, после млетачког освојења Задварја, босански алајбег Исмаил Тетовић и Данил-баша сакупили 300 грлатих пешака и коњаника у вазроши и разврстали их у пољу код Радобиља. Сазнавши о припремама алајбега за повраћај Задварја, Млечани су порушили утврђење Задварје замоливши гувернадура за појачања.⁵ У планирању опсаде и заузимања Котора (1660) турски заповедници су рачунали и на ратнике од Мостара до Габеле.⁶ У време пребивања Евлије Челебије у Мостару (1664) мостарски муслимани су са молитве у време бајрама одјурили у брда лубушке нахије да сузбију хришћанске непријатеље; у борби се истакао Хизир газија који је много и лично допринео да се тако Мостарци покрену и да поразе непријатеља, који је на попришту оставио 170 погинулих, док су се остали дали у бекство; у акцији гоњења, 50 хришћана је посечено аоко 70 заробљено; од Мостараца је живот изгубило само седам вitezова.⁷

У току дуготрајног кандијског рата чете котарских ускока у служби Млечана су се залетале до у околину Мостара, робећи мостарско подручје. Познати Андрија Качић у свом „Разговору угодном народа словинског“ велича неке приморске јунаке који су харали од Броћна до Благаја и Мостара. Он помиње и неке мостарске муслимане, као мостарског заима Хасан-агу Хараповића, који је четовао по Далмацији.⁸ О борбама котарских ускока још знатно више и подробније је говорио фра Паво Шилобадовић у својој хроници (1662-86). Средином августа 1663. харамбаша Паво Вукелић са својом дружином из Мостара довео је у приморје једног Турчина, а другог је посекао; дотерао је и 40 говеда и шест коња. Септембра 1663. харамбаша Иван Делалић и харамбаша Тадија Калишић са 23 друга пошли су под Вележ, одакле су довели седам турских сужања, посекавши шест Коњичана. Годину дана касније харамбаша Иван Галијот, са 12 јунака довео је три муслимана из Мостара и неку хришћанку која се потурчила. Јула 1664. вођене су борбе у Мостарском Блату са пандурима који су у окршају имали губитака. Првога августа исте године Јуриша Мартиновић и Мартин Русандић са 28 ускока поставили су заседу у Радобиљи и ухватили Али-бега Матузовића, а на повратку га посекли, јер је и онако био на издисају, мада је за свој живот сваком ускоку обећао по 300 гроша. Октобра исте године, под Козицом одржана су три мегдана, где су двојица мегданција били Мостарци; један од њих, харамбаша Хараповић ранио је Ивана Медвидовића Галијота, који се једва извukaо

2 Starine JAZU X, Zagreb 1878, 18-9.

3 S. Bađagić, *Kratka priča u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, 74; C. Peez, n. d. 225.

4 Историја котарских ускока I, 59, Задар 13. VI 1652.

5 Научна библиотека у Задру, Фр. Дифнико, рукопис о кандијском рату, 102.

6 *Commissiones et relationes venetiae* VII (1972), 124.

7 Evlija Čelebi, n.d., 475-6.

8 В. Ђоровић, *Mosinar*, 20-1.

из огледања. Са другим Мостарцим сабљу је укрстио Гргур Перић, звани Дерань, из Живогаша. Марта 1665. Јуре Јахуца са осам дружиника до- гнао је шест говеда, два коња и једну булу из Мостара. Месец касније Иван Галијот и Марко Ловићанин са 30 бораца спровели су пет Мостарца муслимана, четири хришћана, двојицу из Коњица, двојицу из Дувна и девет коња. Јула 1665. харамбаша Јуриша Лекић са 45 другова ухватио је три пандура са барјаком из чете од 35 бораца у Посушију, док је десет говеда дотерано из Блата испод Мостара. Августа 1665. исти харамбаша са 25 јунака догнао је 300 грла ситне стоке и 30 говеда. У правој десетини октобра 1665. приморске харамбаше Гргур Бушелић, Иван Галијот, Јуре Слиница и Иван Катић са 136 наоружаних запленили су сто говеда и 35 коња. Мостарци су похитали да плен преотму стигавши упадаче на Вучјаци; ту се развио бој, у коме је погинуло четири, ранено пет а заробљено 16 Мостарца; од хришћанских подвижника погинуо је један а тројица су ранена. Фебруара 1667. Иван Галијот је довео шест мостарских чељади а четири је посекао, вративши чету од 30 бораца без губитака. Јануара 1668. Јуре Слиница са 30 другова опљачкво је у Мостару једну мусиманску кућу, посекавши пет а заробивши четири члана породице.⁹ Млетачки хајдуци нису претварали у робље само мостарске и друге мусиманске него и ухваћене хришћане под изговором да су Турци. Њихови посредници су, на пример, 1663. године 110 херцеговачких католика продали у Италију, од којих је већина идентификована у Анкони, троје у Ливорну а један у Напуљу.¹⁰ У Мостар су 1664. и 1669. поред великих немачких топова, допремљени и запленини млетачки топови.¹¹

У току јуна 1669. сакупљали су се Турци у Мостару, Благају, Дубрави, Стоцу и Габели да пљачкају дубровачка села. Сличног окупљања било је и почетком децембра 1670. у Ливну, где су Мостарци, Сарајлије и Бањалучани испланирали да на препад отму Скрадин.¹² Јула 1676. мостарски капишибаша сишао је са 450 наоружаних људи ка Макарској да покупи харак. Макарани и приморци су разбили незване гости, којима је остало само да се жале господару на Босфору.¹³

У времену од 1684. до 1699. трајао је нови дуги рат – морејски. Већ јануара 1684. Мостарцима је запретила опасност не само од сењских витезова, који су у свему наставили делатност сењских ускока (расељених после 1617. године), него и од влаха који су у кандијском рату прешли у Далмацију, а који су се сада удржили са Сењанима. Већ првих недеља 1684. обе врсте приморских ратника начиниле су велике штете у турској земљи, у суседству Габеле. Један Мостарци је пренео поруку о томе војним лицима Херцег-Новог, јер се и ту могао очекивати напад удржених

⁹ Starine JAZU XXI (1889), 92–100, 102, 104; В. Ђоровић, *Mostar*, 21. – Неки мусимани у Неретви, Љубињу па и у Мостару били су отворени помагачи хајдука на тај начин што су дневице пуштали да млетачки хајдуци слободно пролазе а да им се нису супротстављали (НАД, АСММ XVII с., sv. V, № 541, Дубровник, 9. VI 1665, додатак упутству Јакозу Ив. Палмотићу).

¹⁰ M. Jaćov, *La vendita di schiavi slavi cristiani in città italiane durante la guerra di Candia (1645–1669)*, La rivista dalmatica, vol. LXI (1991), № 2, 127. Roma.

¹¹ C. Peez, *Mostar*, 22.

¹² Р. Самарџић, *Борба Дубровника за ослобођење*, 471, 573.

¹³ J. Kaer, *Makarska i Primorje*, Rijeka 1914, 122.

Сењана и Морлака.¹⁴ У пролеће 1684. фра Мијо Радонић, визитатор Босне Сребрени, известио је из Макарске сплитског надбискупа о свом раду на придобијању хришћана, укључујући и оне око Мостара, за млетачку ствар; надбискупа је наговарао да се крене са ратним операцијама, јер би, у супротном, могла настati промсна у расположењу народа.¹⁵

Године 1685. мостарски муслимани су се борили на више страна. Још првих дана марта у Мостару и Ускопљу предузето је дизање људи на оружје да се заузме Задварје. Почетком јуна Мостарци су били под Опузном који је представљао концентрациони полигон за одреде из Мостара, Љубушког и долине Неретве, тј. место где се гомилала војска херцеговачког паше.¹⁶ У првој половини јула помоћ од Мостара очекивали су турски ратници Читлука, које су харали далматински Морлаци, отимајући им стоку и отеравши око сто стотина сужања.¹⁷ Мостарци су изашли на глас и у табору хришћана, где се у борбама око Норина крајем 1684. поред Билосавића истакао и Илија Правица из Мостара.¹⁸ Јуна 1686. дубровачка влада је очекивала да ће њени поклисари који су одлазили у Београд функционерима Порте затећи у Мостару херцеговачког пашу. Он се ту заиста налазио почетком децембра 1685. године.¹⁹ Крајем лета 1687. мостарски борци налазили су се у одбрани Херцег-Новог.²⁰ Изгледа да је ту околност знао Стојан Јанковић, те је покушао да заузме сам Мостар; ускоци су попалили данашњи Предхум, махале Цабовину и Радевину, али преко моста нису прешли, јер су се ту одуприли Халебија, капетан градске посаде, и грађани, међу којима се одликовао Мустафа-ага Шарин.²¹ Далматински Морлаци, њих 1400 напали су (децембра 1687) села око Мостара, као и ујесен 1685. године.²² Двадесет католика из Ракитија ускочило је новембра 1687. у Далмацију.²³

Ускоци из Далмације су током 1688. године усмерили своје подухвате према Вргорцу, Имотском и Мостару.²⁴ Дубровачка влада се плашила млетачког заузимања суседних турских области, те је настојала да аустријске трупе поседну Требиње како би транспорт у правцу Мостара остао изван млетачких освојења. Нови далматински провидур је маја 1689. вршио припреме за преузимање Габеле и Мостара.²⁵ Томе је доста могло помоћи освајање Книне (1689), још више заузеће Вргорца (новембра 1690), између Задварја и Норина, тврђаве на ушћу Неретве, чиме је пут

14 HAZd, Ispisi iz vatikanskih arhiva fra D. Zeca, V-1, 1216 (27.11.1684). – Мобилизација у долини Неретве била би обављена на знак димом о нападу Млетчана (Б. Храбак, *Требиње, Пойање и доња Неретва у хајдучком војевању за време морејске ратне*, Прилоги Института за историју XVI, Сарајево 1980, 71).

15 *Историја котарских ускока* II, 9 (20. V 1684).

16 HAZd, Dispacci dei proveditori generali: Pietro Valier, kvt. II, 70 (7. VI 1685), 31-1' (6. III 1685).

17 *Историја котарских ускока* II, 94-5; Б. Храбак, *Требиње*, 74.

18 G. Alacevich, *La guerra della Sacra Lega detta pure la guerra di Morea (1684-1699)*, Tabularium, 93 (1. I 1685), 107.

19 ДАП, IV-1, 179 (6. VII 1686), 115 (10. XII 1685), 180 (6. VII 1686).

20 ASV, Senato I, Provvi. da terra e da mar, filza 527, Херцег-Нови 10. IX 1687; Г. Станојевић, *Далмација у доба морејске ратне*, 85.

21 В. Ђоровић, *Мостар*, 21; исти, *Процесус Херцеговине*, 885.

22 *Историја котарских ускока* II, 203-4 (Задар, 8. XII 1687); Г. Станојевић, *Далмација у доба морејске ратне*, 91, 95.

23 *Историја котарских ускока* II, 207 (Сплит, 18. XI 1687); Б. Храбак, *Требиње*, 78.

24 Г. Станојевић, *Далмација у доба морејске ратне*, 95.

25 ДАП, IV-1, 448 (30. VIII 1688), 633-4 (25. V 1689).

ка Мостару и Имотском био отворен.²⁶ Почетком те 1690. године за херцеговачког санџак-бега изабран је требински Цан Али-ага, који је одмах у Мостару почeo да људство диже на оружје.²⁷ Средином маја један морлачки одред од 2000 људи напао је Мостарско Блато, затим два села, запленио је 400 грла ситне и 200 крупне стоке, а на млетачку територију преведено је 30 породица хришћана. После пада Вргорца, хришћани су чак са простора до Мостара почели прилазити Млечанима.²⁸ Првих 15 дана 1691. херцеговачки паша био је у Мостару, али се спремао да иде у Гацко.²⁹ Почетак пресељавања хришћана из Мостарског Блата, Броћна и Горанаца (око 5000 људи) имао је негативан ефекат на одбрану Мостара, јер је наступ упадача био олакшан кроз пуста насеља, Млечани су добили још 1500 људи способних за оружје, а Мостар је лишен својих пољопривредника. Та сеоба, међутим, била је и присилна и завршила се тек марта 1694. одласком последње групе породица.³⁰ Године 1693. било је мирније. У Мостар су из Габеле прешли млетачки и француски конзул.³¹

Турци су 1694. године тачно знали да за одбрану Мостара морају покренути своју ратну машину преко Мостарског Блата ка Читлуку, где су се добро утврдили Млечани. Двадесетога јуна Ђовани Барбаро победио је пашу из Мостара.³² Млетачки упади су погоршали положај и хришћанског живља, како ратара тако и сточара, нарочито на западној страни Неретве. Да би били поштеђени од ускочког деловања, мостарски хришћани су се препоручили генералном провидуру Далмације.³³ Морлачи су крајем априла запалили предграђе Мостара, при чему су Турци, пружили млитав отпор, што је појачало млетачки утицај на хришћане, којима је, ако нису пресељени, наметнут данак.³⁴ У елаборату др Пелегринија о економској вредности освајања Неретвиног ушћа речено је да је мостарски крај (Блато, Броћно, Горанци) био готово разрушен.³⁵ Већ првих дана марта 1695. мостарски хришћани (њих 2000) као и хришћани Билог Поља молили су Млечане да их ослободе османлијског ига, јер су их Турци ставили пред дилему: или да се потурче или да буду сасечени на комаде. Једино утврђење које је Турцима остало у Херцеговини, не рачунајући Мостар, било је Љубиње.³⁶ Приликом паљевине мостарског бурга Горанци, и све до моста, истакао се сердар Завиша Митровић, који је показао своју вредност и при спаљивању Загаве, те при освајању Габеле на челу одреда од 1000 бораца, при заробљавању код Кључа

26 Г. Станојевић, *Јујословенске земље*, 387.

27 ASV, Senato I, Prov. da terra e da mar, filza 669, котарски занредни провидур 18. II 1689 м.в.; Б. Храбак, *Требиње*, 85.

28 Г. Станојевић, *Далмација у доба морејске ратње*, 98, 100.

29 *Хајдуци у Боки*, 563.

30 Г. Станојевић, *Јујословенске земље*, 400; ASV, Senato I, Prov. da terra e da mar, filza 671, прилог №1 уз бр. 36 (Сплит, 24. IX 1692).

31 Г. Станојевић, *Јујословенске земље*, 412, 413.

32 C. Pecc, *Mostar*, 225.

33 Г. Станојевић, *Јујословенске земље*, 394.

34 Г. Станојевић, *Далмација у доба морејске ратње*, 124, 126.

35 Научна библиотека у Задру, MS 798, елаборат др Пелегринија, ф. 1581.

36 Г. Станојевић, *Јујословенске земље*, 395, 396; исти, *Далмација у доба морејске ратње*, 126-7.

и при упорној одбрани Читлука, за што је од генералног провидура Далмације добио писмену захвалницу.³⁷

После релативно мирније 1696., наредна година је била акционо интензивнија. Још у фебруару месецу два одреда Морлака преко Ливна прошли су у околину Мостара.³⁸ Још 1696. године, уз сагласност босанског беглербега Мехмед-паше, на подручју Мостара извршен је попис свих кланаца преко којих воде путеви којима пролазе путници из Босне ка Имотском, Љубушком, Благају и Видушки; био је одређен потребан број левенти да би пролазници могли да се безбедно крећу; од тако пописаних 2500 обвезника, одабрано је 500 да осигурају тврђаву Ливно, док су од других имали да се изаберу страже за теснац према Благају.³⁹ У Сплиту су, поводом преговора са кнезом из Гаџка Петром Буквићем о пресељењу Гачана на млетачко подручје, били (ујесен 1697) мишљења да би исто валајло предузети и по заузимању Мостара или Почитеља.⁴⁰ Следеће године, с обзиром на поновљене успехе Аустријанаца у Подунављу, споменути гатачки кнез тражио је да се одложи уговорено пресељавање док се не скине жетва, инсистирајући да се спречи продирање аустријских трупа на простор од Почитеља до Гаџка.⁴¹ И септембра 1699., после закључења карловачког мира, Мостарац Иван Божовац у једној анкети изјаснио се за права Млечана при разграничену и у Лици.⁴²

Тако је Мостар најпре у безбедним условима провео прве године кандијског рата, посље чега је настало рвање са далматинским Морлацима да би у морејском рату Мостар био угрожен, чак у својим предграђима, такорећи, од првих окршаја на доњој Неретви, и то не од тabora у Читлуку, него од диверзија са западне стране.

VII. ТРГОВИНА МОСТАРА ЗБОГ РАТОВА СА МЛЕЧАНИМА ВОЂЕНА ПРЕКО ДУБРОВНИКА УЗ ОТВОРЕНО ПИТАЊЕ СКЕЛЕ НА УШЋУ НЕРЕТВЕ (1645-1699)

Трговинске позиције Мостараца у условима двају дуготрајних ратова између којих је било само 15 година мира, могле су бити, као и раније, поларизоване на увозно-извозне послове преко Дубровника и далматинских лука. Управо због рата, први комерцијални правац имао је апсолутни приоритет. И трансакције са Млечанима обављане су у Дубровнику као неутралном терену. Ту бар није било самовољних радњи турских емина. Док су непосредни контакти још одржавани, макарски емин одузео је брачком бродару половину трубе неке млетачке теканице у количини која је била намењена Турцима. У исто време Мостарац Осман Челебија није ликвидирао дуг од 117 лира за штрафове испоручене преко једног брачког

37 *Историја кошарских ускока II*, 333-4 (12. XII 1696). – Завишин син Илија такође се истакао у борбама код Мостара почетком лета 1717 (исто, 403-4).

38 Г. Станојевић, *Далмација у морејском рату*, 108.

39 Комисија за историју Босне и Херцеговине, инв. бр. 75, *Ahkâm defteri* из 973 хијр. године, стр. 273 превода А. Полимца (14. IV 1697).

40 Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 397.

41 *Хајдуди у Боки*, 719.

42 Научна библиотека у Задру, MS № 7527/I, Gregorio Stratico, изјава од 20. IX 1699.

поморца; пуна штета је, међутим, износила 660 лира, док је лакат сукна стајао само шест лира.¹ Где није било могућности да се исплати новац, слате су преко Млечана облигације, на пример, Мехмеда Челебије, сина Хасана Тошића из Сарајева (са Мостарцим хали-Мехмедом као јемцем) Ђованију П. Цанкију.² Коадјутор овога био је Доменико Феро који је живео у граду св. Влаха. Феро је интервенисао кад му је хали-Мехмед исплатио 429 дуката и шест гроша (према пресуди дубровачког суда), јер је Мехмеду као јемцу требало зауставити раније положену своту.³ Хали-Мехмед и Сали Мехмед, обојица Мостарци, су преко Дубровника и Корчуле послали у Анкону 35 бала кожа и пет свитака воска; корчулански превозник, међутим, искршао је у Корчули 20 бала кожа.⁴ Мостарац Иса, пак, водио је у граду под Срђем спор са сарајевским Јеврејином Јакобом Барухом Кохеном, који је предао 30 бала кожа за извоз у Анкону; коже је примио неки Аврахам, али је Иса имао права на 488 реала, што му је признао дубровачки суд.⁵ Мостарац Ловро Ђукић и два Бањалучани на сведочили су против неког Италијана у питању дуга од 250 дуката који су имали припасти Босанцу Стјепану Филиповићу.⁶

Стјепан Филиповић био је из Бањалуке и ујесен 1650. пословао је у Дубровнику. Њега је најпре поставио за свог пуномоћника Хусеин Јабија из Мостара да 618 кожа пошаље Хусеину Османовићу, Мостарцу који је остао у Венецији; но већ сутрадан, на захтев Јабије, секвестрована је сва Филиповићева имовина.⁷ Један други Филиповић, Иван, обављао је у граду св. Влаха послове за босанске трговце па и за мостарске муслимане. Он је бескаматно позајмио Сали Челебији, Мостарцу 54 и 3/4 реала од 8°. Сали Делдеј, такође из Мостара (1. фебруара 1651) окончао је послове са Иваном у вези са стварима које су из Сарајева упутили хали-Алија Сливојчић и Хусеин Челебија Борић (који је пословао и у Мостару) као и за робу коју је Сали слао у Анкону.⁸ Сали Челебија и Муса Мехмед-баша, такође Мостарац, сведочили су у једном послу Ивана Филиповића, заступника Бартоломеа Цанкија, по акту из Венеције (од 27. априла 1652) у вези са дуговима хали-Хасана и Ахмета, Цанкијевог по-вереника у Београду.⁹ Агент венецијанске фирме Бартоломеа Цанкија у Дубровнику био је и Ђовани Мондии; он је био дужан да на основу пословног писма исплати Мостарцу Мустафи Велићу 150 реала од 8°.¹⁰ Новац је у Дубровнику Мостарцима позајмљивао и неки Николовић, примице, хали-Хасану Курчићу, који је своту од 22 реала вратио преко свог друга Мехмеда.¹¹ Извесни мостарски муслимани развили су живу пословну делатност на посредничком тржишту Дубровника. Ага Војо је

1 HAZd, Spisi generalnog providura: Lotenco Foskolo, t. I, f. 38° (25. IV 1646), 159 (27. IV 1646), 138° 9 (25. IV 1646).

2 HAD, Div. for. LXXV, 42 од 15. VII 1648.

3 HAD, Div. not. CXXXVIII, 108–8° од 27. VI 1648.

4 HAD, Div. for. LXXVII, 3–4 (23. X 1649); Proc. canc. XLVI, 140°–44 (23. X 1649).

5 HAD, div. for. LXXVI, 197–9 (28. VII 1649); Int. canc. XXXV, 10–11 (16. V 1649).

6 HAD, Int. canc. XXXV, 28°–9 од 4. VIII 1651.

7 HAD, Proc. canc. XLVII, 45°–6° (10. XI 1650); Div. for. LXXVIII, 238° (11. XI 1650).

8 HAD, Aptay VIII, 50 (1. II 1651); Div. canc. CCX, 43° (1. II 1651).

9 HAD, Div. for. LXXXI, 151° од 22. V 1652.

10 HAD, Div. for. LXXX, 202°–3 од 17. XI 1651.

11 Исто, 214 од 27. XI 1651.

изашао и на седнице сената.¹² Мехмед Челебија, пак, имао је право-
заступника у граду под Србом – Ахмета Челебију, такође Мо-
старца.¹³ Тај Ахмет требало је да плати дажбине за Хасана Челебију,
Мостарца, и то за 26 бала кордоване, три бале монтонина и два свитка
жутог воска.¹⁴

Интензиван промет између Мостара и Дубровника привукао је разбојнике
и то паразите-насилнике из Херцег-Новог зване „злићи“. Најпре се у
отимачким подухватима исказао заповедник новских азапа, дрски Омер-
ага, против којег је султан Мехмед IV насловио ферман босанском бе-
глербегу, кадијама у Херцег-Новом, Мостару и Церници, те старешинама
јаничара и еминима скела босанског пашалука. Средином јуна Омер-ага
Бегзадић са 40 својих зулумџара и зулумџара Алаге Шабановића разбио
је огроман караван од 1500 коња који је ишао из Сарајева и Мостара,
и у коме је, поред трговаца и кириција, било и 200 сарајевских и мо-
старских сејмена.¹⁵ Поменути случај није помутио односе између Мостара
и Херцег-Новог, тако да је маја 1657, преко прелаза код Мрцина прошло
70 аркибузијера из Мостара у помоћ одбрани Новог.¹⁶ У неком спору
између Босаџија Петра Даниоковића и Млечанина Рајмонда Монденија
(августа 1656) око испоруке 16 свитака воска за 200 талира датих Петру
сведочили су Мостарци хали-Дервиш, Абди-баша и Ђето Челебија; за
других шест свитака сведочили су Мостарци Хасан и Ахмед и неки Јер-
менин, вероватно такође из Мостара.¹⁷ У исто време преко дубровачког
посредника Јакова Наталовог упућивање су обраћене коже у Анкону, и
то у једној партији седам бала из Сарајева и 17 бала из Мостара и Касабе
(које ?); та испорука наплаћена је новцем Леона Костантинија и Авра-
хама Узрисла из Каидије, али је настало спорење поменутог и сарајевског
Јеврејина Јицхака Сабатовог Левија; тај кордован је послат Франческу
Инвитеју у Анкону и он га је продао по 22 3/4 байора за либру (из Мо-
стара и Касабе) односно по 24 (из Сарајева).¹⁸ Значи, сарајевске кожице
су биле вредније јер су биле боље обрађене. Иначе, течај страног новца
у Босни и у Херцеговини 1658. износио је: за шпанске талире и реале
– 110 акчи, за „мауарлије“ (аустријске дукате) – 120, цекин – 136, за
дубровачки динар – три акче.¹⁹ Роба неког мостарског муслимана, уз
еспан мусиманских и хришћанских трговаца из Сарајева и Београда,
претрпела је бројдлом на путу за Анкону, кад је страдао брод Мара
Наталовог, рођака и компањона поменутог Јакова.²⁰ Поред мусимана,
кредите су у Дубровнику добијали и неки мостарски хришћани, на при-
мер Иван Петровић Чојић.²¹ Септембра 1659. Осман Сарач из Мостара
осмелио се да путовање позајмио од млетачког

12 HAD, Cons. rog. CVII, 91 i 93.

13 HAD, Proc. canc. XLVIII, 178 од 26. V 1653.

14 HAD, Div. for. LXXXIII, 40' од 30. IV 1653.

15 Б. Храбак, „Злићи“ из Херцег-Новог, 101, 105. – Неки од зулумџара који се ни касније
нису смирили обешени су марта 1659 у Мостару и Херцег-Новом (HAD, Len. Lev. LVII,
162' од 31. III 1659).

16 HAD, ASMM XVII, s., sv. LXXI, № 2126/127 од 30. V 1657.

17 HAD, Int. canc. XII, 33 (4. VIII 1656); XXXVIII, 21 (22. VIII 1656); J. Лустић, и.и., 122.

18 HAD, Div. for. XC, 210-12 (12. I 1658); Sent canc. CCXXIV, 16-6' (19. V 1658); Div. canc.
LXXXIX, 211, 213.

19 C. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici*, 428.

20 HAD, Div. for. XCII, 74-4' од 12. X 1658.

21 HAD, Deb. XCVII, 219 од 21. X 1658.

посредника Рајмонда Монднија 61 и по реал од 8°.²² Своје дугове регулисали су у Дубровнику и Сарајлије и Мостарци, међусобно задужени; на пример, на захтев Мухарема из Сарајева, поузданника хали-Шабана, сексвестрован је у рукама Јакова Наталовог четири бале вуне, по рачуну Мустај Челебије из Мостара.²³

Мостарци су били заинтересовани за отварање скеле на ушћу Неретве и за допремање јевтиње млетачке соли, мада је Царство водило рат са дуждем. Кад се (јула 1650) у Неретви појавио Далматинац Медо Бановић са солу, Мостарци и они са ушћа Неретве упутили су Порти арз да се Млечанима одобри уношење соли. Том тражењу су се прикључили капетан Неретве Мустафа-ага, муфетиш (исследник) и други чиниоци у Мостару. Одмах је, међутим, реаговала и дубровачка влада, која је својим поклисарима на султановом прагу поручила да траже да се странцима забрани да довозе со у Неретву.²⁴ Трг у Габели није био активан наредних година него су на њему (1652, 1653) само разменявани заробљеници. Разменјени су од Мостараца Салих Нептичић, Абдија Чуперовић и Мехмед Шабановић, Јусуф Мемић, Мустафа Алијић и Хасан Махмутовић, па и Дамјан Димитровић, који је већ већлао на галији.²⁵ У Задру је од капетана Вула Газивуковића из Буковице откупљена Ајша, кћер Омера Демерагића из Мостара.²⁶ Размена заробљеника вршена је и између Мостараца и Морињана, односно капетана Пераста.²⁷ Мостарци су касније (1667) очекивали отварање скеле у Неретви, а томе су се надали и софијски Јевреји, који су слали своје караване у Мостар, с тим да наставе путовање долином Неретве.²⁸ Новембра 1667. дубровачки поклисари су водили разговоре у пашином конаку у Мостару против отварања скеле, а пре тога је због истог посла један Гучетић био код паше у Сарајеву.²⁹

Већ од почетка 60-их година XVII века поједини мостарски муслимани показују висок ниво трговања. Хоча Мустафа Челебија, на пример, заложио је 2035 реала 8° са два сандука свиленог атласа код једног дубровачког Јеврејина.³⁰ Није била мала ни количина од 30 свитака воска, што је продао Мустафа Хоџо Хашибалић из Мостара.³¹ Мустафа је примио једну круну од корала, која је припадала Расиму Куршумовићу из Херцег-Новог, житељу Мостара.³² Босанац Петар Златарић је (августа 1663) дао зајам од 3201 дуката и 9 гроша у млетачким тканинама хали-Алији Јульсићу, хали-Алији Мерларију и Муса-бashi, Мостарцима и њи-

22 HAD, Aptay IX, 4' од 13. IX 1659.

23 HAD, Div. for. XCIV, 34 од 12. IX 1659.

24 HAD, ASMM XVII s., sv. XXXIII, N° 1761/2 од 23. VII 1650.

25 HAZd, Spisi generalnog providura: Dirolamo Foscarini, f. 114'-5, 134-4', 440; Лоренцо Долфин, ф. 92-2' и 375'-6.

26 HAZd, Spisi generalnog providura: Ђироламо Контарини, књ. III, ф. 262' од 20. V 1664.

27 Исто: Катарин Корнер, књ. II, 16 (Котор 1. II 1665).

28 ДАП, III-2, 703, 815; ASMM XVII s., XLIX, N° 4868/6, Буна 29. XII 1667; В. Винавер, Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века, Историјски часопис XII-XIII, Београд 1963, 18, – «Via di Mostar» није био истоветан са «via di Usiz» (Е. Вечева, Търговията на Дубровник с българските земи (XVI-XVIII в.), София 1982, 60).

29 Р. Самарџић, Борбо Дубровника за оистапак, 233, 173, 256.

30 HAD, Div. for. XCVI, 70'-1 од 22. VIII 1661.

31 HAD, Div. not. XCVII, 86 од 3. VI 1662.

32 HAD, Div. for. XCVII, 157-8 од 21. IX 1662.

ховом поверенику Ђејвану, с тим да се исплата обави у Венецији.³³ Ка-ра-Хасан из Мостара такође је примио 59 дуката и 16 гроша за финансирање путовања у Венецију.³⁴ На једном дубровачком фрегадону били су првих дана 1667. у Венецији: Ибрахим емин, Мостарци Ахмед-баша, Ибрахим и Јакуб Челебија, Ужичани Хасан и Мехмед те Иван Виценцов из Рисна.³⁵ Новембра 1667. у Мостару се налазило 60 коњских товара, а у Сарајеву 80 за Дубровник, али се нико није осмелио да крене због хајдука, који су наредбе примали од Млечана; паше су се трудиле да отворе нову скелу, за што су били расположени и трговци; хајдуци су већ узантити једног софијског Јеврејина и 50 његових теретних коња; Дубровчани су предлагали да се конвој оруженом асистенцијом пробије до Љубиња, где би им у помоћ стигли и дубровачки војници.³⁶ Транзит робе за Дубровник преко Мостара јануара 1669. зауставио је босански паша сектвестром у мостарским хановима, јер није желeo да се товари транспортују у Дубровник; то су тражили и католички Босанци, не водећи рачуна о муслиманским трговцима, јер је транзитом у Дубровник настала јавна штета од више од 10.000 талира, пошто је требало да крене 10.000 коња; сви су они чекали отварање скеле у Неретви, па превоз у Венецију без посредовања Дубровника.³⁷ Ти трговци католици јачали су и у Мостару, па су поједини од њих као Матко Витковић и Иван Андријашевић, примали мање позајмица од неких дубровачких патриција.³⁸ Мостар је после великог земљотреса (6. априла 1667) постао пијаца за купопродају скупоцених предмета што су опљачкали у Дубровнику и четири дубровачка војника-најамника.³⁹

Стање после исцрпујућег рата у Мостару било је и даље несрећено. Власи су код Поповог Поља убили Ивана Михаиловића, Поповљанина који је живео у Мостару.⁴⁰ Босански дефтердар седео је средином 1670. у Мостару.⁴¹ Тада је у вароши цекин вредео чак 300. талир и арслан 100 акчи,⁴² што јасно говори о превеликој усмености чаршије да послује у Венецији. Јуна 1673. људи које је послao далматински генерални про-видур у Мостар успели су да од људи из народа добију један „махзар“ о томе како се у древно доба продавала млетачка со у Неретви; на основу њега могли су добити арз од мулe и мостарског кадије и с њим наступити у Цариграду.⁴³ Занимљиво је да су Гучетићи, Растићи и Кабоге тражили од владе дозволу да мостарском мули и бегу Куртбеговићу пошаљу по топ атласа; пола године касније сенат је решио да се именованим ништа не шаље.⁴⁴ Мостарци су страдали и на мору. Шатиру Шаху и Сарајлији Мустафи Абдулахом су капетани млетачких бродића (Кипранин, један са Зантеа и један Пиранац) на пловидби од Трапанија одузели 400 реала

33 HAD, Div. not. CXL, 39-9' од 18. VIII 1663.

34 HAD, Aptay IX, 94' од 17. VI 1665.

35 HAD, Proc. canc. LVI, 169' од 29. I 1667.

36 HAD, ASMM XVII s., sv. XLVIII, N° 1868/2, Мостар 29. XI 1667.

37 ДАП III-2, 815 (2. II 1669), други извештај Јакете Палмотића.

38 HAD, Aptay IX, 127' од 8. VII 1669.

39 Р. Самаршић, *Борба Дубровника за ойсташак*, 413.

40 HAD, Lett. Lev. LXII, 22' од 30. XI 1670.

41 Р. Самаршић, *Борба Дубровника за ойсташак*, 526.

42 В. Винавер, *Прејлед историје конца у ђијословенским земљама*, Београд 1970, 159.

43 HAD, Lett. Lev. LXII, 248'-9' од 22. VI 1673, упутство у Једреје посланицима.

44 HAD, Cons. rog. CXX, 125', 186.

од 8°; после неколико месеци новац им је враћен на Хвару, јер није уважена прича, да су та двојица продали реале.⁴⁵ Путовање у далеку Сицилију говори само за себе. Почетком 1675. компанија једног муслимана и једног хришћанина из Мостара купила је у Стону 36 стара соли, а других 154 модија преузели су суседни власи.⁴⁶ Почетком лета исте године неке аге у Неретви купили су солину „терцију“ са продајног места у Неретви; аге су обзаниле преко телала да нико не може ићи у Стон да купи дубровачку со, јер ће се куповина сматрати као шверци, и поред одузимања соли искусиће и казну према санџак-беговој бујурдији.⁴⁷ Априла 1678. по херцеговачким кадилуцима, почев од Мостара, читан је султанов смрт да Дубровник мора бити затворен за промет док се с њим не начини рачун о ћумруку из година кандијског рата, јер су Дубровчани више убирали од турских поданика него што им је ахтнамом подарено; онима који би ипак одлазили у Дубровник, роба би била одузета као кријумчарена.⁴⁸

Петнаестогодишњи период мира између кандијског и морејског рата није коначно решио судбину пијаше на ушћу Неретве, мада је положај Дубровчана ту постао угрожен. Дубровачки сенат је у годинама 1682–86. славо разне гласнике с порукама у Мостар, иако није записано што су преносили. Дубровчани су успоставили више него добре односе са мулом и муселимом у Сарајеву, којима су наложили да издејствују да муселим херцеговачки задобије од паше и кадије у Мостару наклоност према Републици у решавању тешкоћа са Херцег-Новим, где је упућен мубашир; за посао је опет везан мањи износ новца. Маја 1685. Мало веће је требало да слањем гласника поручи посланику код босанског паше захтеве Дубровника; паша се тада налазио у Мостару.⁴⁹ Он је покренуо општу офанзиву против Млечана, шаљући трупе ка Задварју и Ловорну, док је херцеговачки санџак-бег имао да опседне Норин, а скадарски намесник Грбаљ и Доброту.⁵⁰ Априла 1688. у султановом сарају се налазио Мостарац Љубовић, да исходи помоћ за одбрану Неретве. Наредне године аустријски резидент у Дубровнику одржавао је преписку са извесним људима у Мостару.⁵¹ Крајем маја те 1689. године Млечани су већ покренули акцију против Габеле и према Мостару, подстакнути вешћу да се Аустријанци упућују у правцу Новог Пазара.⁵²

Осамдесетих година као да су у Дубровнику били чешћи људи из хришћанског пуча него богати мусимански извозници из Мостара. Неки Радоје Богданов и Андрија Павов поставили су се за јемце Илији Веселчићу који је водио спор са једним дубровачким кожухаром.⁵³ Мостарац

⁴⁵ HAD, Mob. CXV, 85–5' (29. V 1674); Int. canc. XLVIII, 132 (31. V 1674); Div. for. CIX, 224' (7. VI 1674), 195'–6' (16. V 1674); Div. canc. CCXIV, 81–1' (3. VII 1674).

⁴⁶ HAD, ASMM XVII s., sv. LXX, № 2130a/20, Иван Божидари из Стона 9. II 1675.

⁴⁷ HAD, Lett. Lev. LXIII, 87' од 20. VI 1675.

⁴⁸ ДАП, III-2, 913–4, М. Кувељић из Херцег-Новог 14. IV 1678.

⁴⁹ HAD, Cons. rog. CXXVII, 119–9' (29. XII 1684), 211'–12 (17. V 1685), 275 (3. XI 1685); CXXVIII, 149' (16. XI 1686); ASMM XVII s., sv. LXIX, № 1836/2, 31. V 1685 (босански паша је управо стигао у Мостар).

⁵⁰ HAD, Lett. Pon. XXXV, 151' од 2. II 1686.

⁵¹ ДАП, IV-1, 365 (Цариград, 6. IV 1688), 668 (Дубровник, 24. XI 1689).

⁵² HAD, Lett. Pon. XXXVIII, 27 од 25. V 1689.

⁵³ HAD, Div. for. CXVI, 29 од 19. IV 1681.

Иван Петровић био је пуномоћник мостарског папуције Махмута Обручара за утеривање дугова.⁵⁴ Удова Филипа Видовића, папуције из Мостара, живела је са децом у граду св. Влаха.⁵⁵ Матија Котло био је на редовној вези са дубровачком владом.⁵⁶ Познати сарајевски велетрговац Јаков Брињаковић долазио је у Мостар па у Дубровник; њему у сусрет слат је дубровачки изасланик.⁵⁷ Мостарац Иван Стјепанов био је неписмен, али је трасирао меницу чак за Венецију, коју затим није поштовао, те је унао у спор са Марком Амабелом, заступником Венецијанаца.⁵⁸

Мостарски хришћани, нарочито католиши, насељавали су се у Дубровнику, женили девојкама из тога града или су ту држали своју покретну имовину. Јуре Микулић уживао је добра Јуре Стјепанова које је секвестровао Босанац Матија Видовић.⁵⁹ Михо Стјепанов из Мостара располагао је са готово 60 дуката Петра Павловића из Попова.⁶⁰ Мостарац Лука Ђурић примио је 181 дукат жениног мираза.⁶¹ Две сестре Миха Кувеље, дубровачког обавештајца из Херцег-Новог, удале су се – једна за Мостарца Ивана Стјепановића, папуцију у Дубровнику, а друга за Петроштанина Ивана Бурновића који је станововао у Новом.⁶² Иван Стјепановић је пословно био лабилан, те су Михајло Павловић и Франо Гргуровић, дубровачке папуције, такође Мостарци, пружили гарантију веровницима да Иван неће побећи из града. Мостарац Петар Милетић звани Курва и Стјепан Ивановић, пореклом из Сарајева, овојица дубровачке папуције, окончали су (новембра 1693) заједничко пословање.⁶³ Мостарци који су сведочили у парницима у граду под Срђем такође су морали бити његови житељи или су у њему били врло присутни; то су, примерице, били 1693. године: Иван Стјепановић и Иван Јакововић у спору Миха папуције и Иван Јакововић и неки Филип у једној истрази, Ђуро Милевојлић и Петар Матијевић у парници Илија Рад. Котла против двојице Дубровчана у вези са сланjem кордована, монтонина, воска и лоја Николе Травникалије.⁶⁴ Мостарац Симо Петров био је као отомански поданик заточен у Котору и тек марта 1693. домогао се слободе.⁶⁵ Иван Рад. Котло, Мостарац, нашироко је пословао са Николом Травникалијом из Сарајева, испоручујући му неке бритвице, док је Травничанин узвраћао поменутим производима; у једној испоруци воска је било за акчи 200.000; Николин пословник био је неки Иван Бошковић, који је имао обавезу да најпре посети панаћур на Илином Брду, па тек после тога да се јави у Мостар.⁶⁶ С друге стране, Которани су узвраћали посету Мостару, па је Стефану

54 HAD, Proc. canc. LXII, 216'-17 (10. VI 1686); LXV, 265' (27. VII 1686).

55 HAD, Div. for. CXX, 81-1' од 3. II 1686.

56 HAD, Cons. rog. CXXV, 200 од 16. IV 1682.

57 ДАП. IV-1, 84 (Дубровник, 22. V 1685); ASMM XVII s., sv. XLIX, № 1873, 7.

58 HAD, Mob. CXXVIII, 33' (19. XII 1688), 14' (21. I 1689); Int. canc. L; 179 (18. II 1689); Div. for. CXXI, 249.

59 HAD, Div. for. CXXIV, 71 од 14. XII 1690.

60 Исто, 60'-1 (30. XI 1690); Test not. LXXI, 122.

61 HAD, Liber dotium XVII, 64 од 14. V 1692.

62 HAD, Div. for. CXXVII, 5-5' (13. XI 1693), 36'-7 (26. IX 1693).

63 Исто, 5'-6 и 6-7 (12. XI 1693).

64 HAD, Int. canc. L, 265 (18. XI 1693), 265 (27. XI 1693); LI, 32 (11. VIII 1694).

65 Историјски архив у Котору, UPM XII, 197 од 26. III 1693.

66 HAD, Div. for. CXXVII, 192'-6'.

Секулићу дозвољено да са својим коњима и робом може из Мостара
отићи у град св. Влаха.⁶⁷

Општење међу житељима Мостара и Дубровника настављено је и сре-
дином и у другој половини 90-их година. Удова Мостарца Ђуре Ми-
хочевића сакупљала је свој мираз и тражила је дозволу од дубровачке
владе да за 50 дуката прода неки посед.⁶⁸ Иван Јелић Мостарац стекао
је женитбом и кућу у Дубровнику.⁶⁹ Мостарац Стјепан Анд. Сиврић са
женом Маром М. Дабетићевом добио је мираз од 60 дуката.⁷⁰ Сиврићеви
су доцније прешли у Требиње. Више сексвестара наметнули су Мостарци
у Дубровнику: Гргур Миховчевић неком дубровачком поморцу за једро
и за четири весла, папуција Стјепан Ивановић неком Гружанину за рачун
једног Паштровића, Требињац Иван Пришчвић Мостарцу Стјепану
Тухалу за два мача, Иван Рад. Котло за рачун Петра терзије из Мостара
за посед некоме из Чепикућа.⁷¹ Мостарац Никола Иванов био је момак
Луке Николетића три године, обавивши разна путовања, али није добио
уговорену плату од два и по дуката месечно.⁷² Мостарци папуције узимали
су младе дубровачке сељане за своје шегрте.⁷³ Мостарци су код својих
земљака у граду под Срђем често депоновали новац, на пример, Иван
Стјепановић 80 дуката за Тому Лучића код Петра Гргуровића.⁷⁴ Пуно-
моћник за пријем новца за Мостарца Луку Милака била је његова жена
Маруша у Дубровнику.⁷⁵ Мостарац из Дубровника Петар Милетић на-
писао је задужнику Нику Ивановићу из Мостара на турском језику.⁷⁶
Томо Лучић из Мостара и Босанац Мато Марковић изравнали су своје
пословне размирице арбитражом у Дубровнику.⁷⁷ Мостарац Гргур Михов
примио је под кирију неку радњу под кућом требињско-мрканског би-
 скупа.⁷⁸ Мостарац Иван Стјепановић је 1699. живео у Херцег-Новом, ода-
 кле је помогао ослобођење из конфинације једног свог рођака, Морлака
који је раније живео на Мљету.⁷⁹

Отварање скеле на ушћу Неретве још за време рата било је на дисном
реду и у годинама 1692–93. Мостарци и други прваци из Херцеговине
тражили су (јула 1692) у Цариграду да се отвори слободан проток соли
и друге робе на тргу у Габели; око тога су се посебно заузимали Ха-
сан-ага из Габеле, човек великог везира, херцеговачки алајбег Даут-ага
и многи други из Мостара, Љубушког и Сарајева. Дубровачки конзул
у Цариграду грчевито се борио да се одлуке у том смислу не доно-
се на Порти. Из Дубровника, пак, слали су поруке да су за Мостарце

67 Историјски архив у Котору, UPM XIII, 800 од 8. III 1694.

68 HAD, Cons. min. LXXXVII, 7 од 28. I 1694.

69 Исто, 159° од 15. I 1698.

70 HAD, Div. canc. CCXVIII, 66–6' (1701); CCXX, 18' (17. III 1726).

71 HAD, Mob. CXXXV, 10 (22. III 1695); CXXXVI, 6' (14. V 1696); CXXX, 137 (15. VI 1698).

72 HAD, Mob. CXXXV, 10 (22. III 1695); CXXXVI, 6' (14. V 1696); Int. canc. XXXVIII, 135a.

73 HAD, Div. for. CXXX, 115–5' (11. XII 1696); CXXX, 25–6 (5. II 1698).

74 HAD, Div. for. CXXIX, 128 од 21. I 1697.

75 HAD, Proc. canc. LXIV, 77 од 18. II 1698.

76 HAD, Div. for. CXXVII, 96 од 7. III 1694.

77 HAD, Div. for. CXXXII, 88–9 од 9. VIII 1701.

78 HAD, Div. for. CXXXII, 216–7 од 5. IV 1702.

79 HAD, Div. for. CXXXI, 16° од 25. I 1699. – Младић је ослободио његов ујак Драшко
М. Наранчић, брат узуве Богдане Морлаке (исто).

дубровачка пијаца и лука увек отворене.⁸⁰ Владин повереник у Сланом Никола Рогољани будно је пратио где ће неки караван из Сарајева, пошто је стигао у Мостар, кренути, распитујући се код кореспондената шта су им авизирале њихове газде.⁸¹ Година 1693. најбогатија је сличним вестима. Турци из Габеле и ајани из Мостара, према обавештењу дубровачке владе су, наводно, били против отварања луке на ушћу Неретве; томе се особито противио Осман Алепчић из Мостара, кога је требало да посети дубровачки агент и да га подстакне да за свој став загреје и друге, те да у том смислу напишу арз Порти; долазак Млечана у Габелу значио би њихово господарење и у Мостару.⁸² Лука Барка је одмах скрењуо пажњу да вала слати повереника у Београд, где се налази велики везир који није био противан захтеву Габельана.⁸³ Десило се, међутим, супротно: аге из Мостара послали су арз о отварању пијаце у Габели. Агалари не само у Мостару него и у Габели, Имотском и у другим варошима пристајали су на успоставу слободне скеле, са чим се није саглашавао капетан Габеле, против кога се ће ипак нису усунживале да отворено раде.⁸⁴ Дубровачки агент Петар Гранковић је поново послат у Мостар да сазна расположење тамошњих муслимана и да наступи са тезом да Млечани на скели у Габели значе и Млечане господаре у Мостару.⁸⁵ Код босанског паше радио је повереник Н. Рогољани, који је био дужан да пашу наговори да не дозволи Млечанима да продају со у Неретви, иако то траже трговци Мостара, Сарајева и других чаршија због личних интереса. Упоредо с тим трговцима у Мостару обзнатљено је да се користе двогодишњим слободним пролазом за Дубровник и да не мисле на Млечане у Неретви. Пред опасношћу да Млечани заузму Габелу француски конзулат се пребацио у Мостар.⁸⁶ Од прве половине августа Осман Алепчић је придобијао пријатеље за потписивање његовог арза, за што је примио трубу атласа, а мула, улеме, други прваци и тештердар мање новчане поклоне.⁸⁷ Херцеговачки и босански хришћани су радили супротно, али на млетачкој страни: Вуко Петровић из Мостара и двојица сарајевских католика обратили су се млетачким функционерима у Далмацији с молбом да хитно организују скелу у Норину коју су већ држали. Скела би одржавала везу само са Венецијом.⁸⁸ Млечани су током августа 1693. напали Габелу, па је тамошња пијаца била затворена, чиме су мостарски трговци могли бити задовољни, јер је изостала дубровачка конкуренција.⁸⁹

80 ДАП, IV-2 (1942), 189-90 (10. VII 1692), 156 (10. II 1692).

81 НАД, АСММ XVII с., св. LXX, № 2125/33, 28. IV 1692.

82 НАД, Лет. Lev. LXV, 177-7 од 28. II 1693.

83 НАД, АСММ XVII с., св. XXVII, № 1789/61, 1. IV 1693; ДАП, IV-2, 258, 1. IV 1693.

84 НАД, АСММ XVII с., св. XXXVII, № 1784/60.

85 ДАП, IV-2, 242 (19. II 1693), 245 (28. II 1693).

86 Исто, 297 (28. VII 1693), 362 (4. VIII 1693), 303 (15. VIII 1693), 308 (8. IX 1693).

87 НАД, Cons. rog. CXXXIII, 10' (13. VIII 1693), 15' (3. IX 1693).

88 ASV, *Cinque savi alla Mercantia, Decreti*, № 57212, 16. VIII 1693; В. Винавер, *Дубровачки привредни у Србији*, 217.

89 В. Ђоровић, *Мостар*, 25.

In the Middle Ages, a tall wooden suspension bridge with two towers was located at the site of Mostar, but according to tradition the real settlement was not built until the 1440s. Mostar probably came under Turkish control in 1468. The Herzegovinian sandzak was created in 1469-70, but its seat was in Foca, and then Pljevlje, while Mostar was the unofficial residence of the sandzak-beg. The author cites all the administrative and military governments that existed in the city and their dates.

As of the second half of the 16th century, Mostar developed on both banks of the Neretva River, with six parts of the city on the eastern side and four parts on the western. There were 24 mahala (quarters), 36 mosques, and the center was on the eastern side (Upper and Lower), the leather tannery was on the western side, and there were 19 water mills on the river. In the mid-16th century, the city was surrounded with walls, the famous arched stone bridge was built in 1566, there were two public baths and several inns, and according to Evlija Celebi (1664) the town had 3,040 stone houses and around 350 shops and artisan workshops. The city had a water supply system, and it seems as though water went across the bridge from the western to the eastern side of the town. At the end of the 17th century, Mostar had a population of 12,000 and according to some statements as many as 36,000.

Contrary to the opinion of Vl. Corovic that the city had a primarily Muslim population from the very beginning, in the 15th century there were no Muslims in the town except for the garrison. Their number only began to increase as of the mid-16th century. The first merchants from Mostar to go to Dubrovnik were Orthodox and Catholics, while later the Muslims handled most of the wholesale trade and exports, the Serbs the retail trade and the Catholics were primarily involved in skilled crafts. The Muslims were for the most part converted local people. As of the mid-16th century, the town also had Jews, Greeks, Gypsies and several Armenians.

The Mostar residents' commercial activities were the realization of the urban economy of the city and exports of rural products to the surrounding area, but Mostar was also the intermediary in import-export trade with Italy by means of the Neretva River and Dubrovnik, and later through Makarska and the great Split »ferry«. Sometimes Mostar exported grain, but it was primarily represented (in the western part of the town) by horticulture, vineyards and orchards. The most developed trade was in leather tanning, and blanket products were also exported, but there were also several dozen other skilled crafts in the city. Exports included: small rugs, wax, somewhat later processed kidskin and sheepskin, rawhide and woolen covers and cloaks. There was a settlement of Dubrovnik residents as of the end of the 15th century that began to disperse in the mid-16th century, certainly owing to competition from local merchants.

Mostar suffered greatly from epidemics of the plague and other diseases, and this characteristic even became part of folk poems. There was an earthquake in 1563, but there were no great fires since the buildings were made of stone.

Mostar had a large garrison which was the main base for the Turkish conquest of the Adriatic coast, but Mostar troops also set siege to Vienna. The town seems to have held the command of the maritime infantry. The citizens of Mostar spent 1652-1669 in battle with the Dalmatian Vlachs, and in the Morea War (1648-99) against the Uskoks (pirates) from Ravna Kotor they even fought in the city's suburbs. An important front line in 1694-5 was located in Citluk, south of the city. At that time many Catholic and even some Orthodox families moved to Venetian territory. From 1645-99 there were only 15 years of peace when normal business could be carried out. During wartime, the Mostar residents traded with

Venice and even went to Venice through the neutral city of Dubrovnik which made them pay a high customs fee. The question was raised of opening a "ferry" in Gabela, but this did not take place by 1699 owing to the stubborn resistance of Dubrovnik. As of the second half of the 15th century, Mostar began to stagnate economically. The urban development reached in Mostar by 1699 was not surpassed until the Austro-Hungarian occupation in 1878.